

- Strauss, A. & Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park, CA: Sage.
- Tashakkori, A. & Teddie, Ch. (2003). Major Issues and Controversies in the Uses of Mixed Methods in Social and Behavioral Research. In A. Tashakkori & Ch. Teddie (Eds), *Handbook of Mixed Methods in Social & Behavioral Research* (pp. 3-50). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Tesch, R. (1990). *Qualitative Research: Analysis Types and Software Tools*. Bristol, PA: Falmer Press.
- Thomas, W. & Znaniecki, F. (1918). *The Polish Peasant in Europe and America*. Boston: Richard Badger.
- Τσιώλης, Γ. (2006). *Ιστορίες Ζωής και Βιογραφικές Αφηγήσεις. Η Βιογραφική Προσέγγιση στην Κοινωνιολογική Ποιοτική Έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Weber, M. (1983). *Βασικές Έννοιες της Κοινωνιολογίας* (μτφρ. Μ. Κυπραίος). Αθήνα: Κένταυρος.
- Weedon, C. (1987). *Feminist Practice and Poststructural Theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Weis, L. & Fine, M. (2000). *Speed Bumps: A Student-Friendly Guide to Qualitative Research*. New York: Teacher College Press.
- Willig, C. (2001). *Introducing Qualitative Research in Psychology. Adventures in Theory and Method*. Buckingham/ Philadelphia: Open University Press.
- Winograd, T. & Flores, F. (1986). *Understanding Computers and Cognition*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Wolcott, H. F. (1992). Posturing in Qualitative Research. In M. D. LeCompte, W. L. Millroy & J. Preissle (Eds), *The Handbook of Qualitative Research in Education* (pp. 3-52). San Diego, CA: Academic Press.
- Yanchar, S. C., Gantt, E. E. & Clay, S. L. (2005). On the Nature of a Critical Methodology. *Theory & Psychology*, 15, 27-50.
- Vidich, A. & Lyman, S. (2000). Qualitative Methods: Their History in Sociology and Anthropology. In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds), *The Handbook of Qualitative Research* (pp. 37-84). Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Vygotsky, L. (1993). *Σκέψη και Γλώσσα* (μτφρ. Α. Ροδή). Αθήνα: Γνώση.
- Vygotsky, L. (1997). The Historical Meaning of The Crisis in Psychology: A Methodological Investigation. In R. Rieber & A. Carton (Eds), *The Collected Works of L. S. Vygotsky* (Vol. 3, pp. 233-343). New York: Plenum Press.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ζητήματα θεωρίας και επιστημολογίας των ποιοτικών μεθόδων έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες

Η έννοια της θεωρίας και ο ρόλος της στην έρευνα των Κοινωνικών Επιστημών: Οι «Κρίσεις» και τα Βασικά «παραδείγματα»

Μάριος Α. Πουρκός*

Περίληψη

Ο προβληματισμός του κεφαλαίου αυτού εστιάζεται γύρω από τα ακόλουθα βασικά ερωτήματα: τι είναι η θεωρία και ποια είναι τα θεμελιώδη στοιχεία που τη συγκροτούν; Πώς μια θεωρία σχετίζεται με τις μεθόδους έρευνας των κοινωνικών επιστημών; Ποιος είναι ο πραγματικός χαρακτήρας των γνωστικών αποτελεσμάτων του θεωρητικού στοχασμού στις κοινωνικές επιστήμες; Ποιο είναι το μεθοδολογικό status των κοινωνικών θεωριών; Τι ρόλο παίζει η θεωρία, ο θεωρητικός στοχασμός στις έρευνες των κοινωνικών επιστημών; Πώς η θεωρία σχετίζεται με τη γνώση; Μπορεί ένας ερευνητής να εργαστεί αποτελεσματικά χωρίς τη θεωρία; Ποιο είναι το νόημα της κατασκευής θεωριών; Ποια είναι η θέση και η σπουδαιότητα των θεωρητικών αποτελεσμάτων στο σύνολο της γνώσης των κοινωνικών επιστημών; Υπάρχουν κριτήρια με βάση τα οποία θα μπορούσαμε να κρίνουμε αν μία θεωρία είναι καλύτερη από μία άλλη; Κατά πόσο, δηλαδή, μπορεί να διαπιστωθεί η ύπαρξη προόδου στις θεωρίες των κοινωνικών επιστημών; Βασισμένοι στη διάκριση του φυσιοκρατικού και ανθρωπιστικού «παραδείγματος» στις κοινωνικές επιστήμες, περιγράφουμε συνοπτικά τις θέσεις κάθε «παραδείγματος» και τις θεωρίες που τείνουν να προκύπτουν από αυτά σε σχέση με τις οντολογικές, επιστημολογικές, αξιολογικές, ρητορικές και μεθοδολογικές τους παραδοχές. Εξετάζουμε, επίσης, το ζήτημα της επιλογής και της προοπτικής των θεωριών, παρουσιάζοντας τα διάφορα κριτήρια και στρατηγικές που έχουν προταθεί. Για το εν λόγω θέμα ως πιο ενδιαφέρουσα και γόνιμη προοπτική για τις κοινωνικές επιστήμες υποστηρίζεται η στρατηγική της δημιουργικής διαλεκτικής σύνθεσης. Στο τέλος της εργασίας η θέση αυτή θεμελιώνεται υπό το πρίσμα της προοπτικής της διαλογικής προσέγγισης του M. Bakhtin.

Λέξεις-κλειδιά: Ανθρωπιστικό «παραδειγμα», Επιστημονική μέθοδος, Ερμηνευτικές-Κονστρουκτιβιστικές θεωρίες, Θετικισμός, Θεωρία, Κριτικές-Μετανεωτερικές θεωρίες, Μεταθετικισμός, Νεοθετικισμός, «Παράδειγμα», Φυσιοκρατικό «παραδειγμα»

* Μάριος Α. Πουρκός, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Διευθυντής του Εργαστηρίου Ψυχολογικών Ερευνών και της Μονάδας Βιωματικής, Ευρετικής και Διαλογικής/Επικοινωνιακής Ψυχοπαιδαγωγικής. Διεύθυνση: Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 74100 Ρέθυμνο, Κρήτη. Τηλ.: 28310-53961 (οικία), 77666 (γραφείο), 6936550791 (κινητό). Ηλεκτρονική διεύθυνση: pourkos@psy.soc.uoi.gr

1. Έννοια, λειτουργία και κριτήρια αξιολόγησης της θεωρίας

1.1. Λειτουργία και κριτήρια αξιολόγησης της θεωρίας

Η θεωρία, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή και χρησιμοποιείται από τους κοινωνικούς επιστήμονες, χαρακτηρίζεται από πολυσημία. Αυτό εκφράζεται τόσο έκδηλα (explicit), όταν διατυπώνονται οι μεθοδολογικές θέσεις, όσο και άδηλα (implicit), όταν προϋποτίθεται κάποια θεωρητική προσέγγιση στην πρακτική που αναπτύσσεται στους επιμέρους ερευνητικούς τομείς. Μ' άλλα λόγια, για τη θεωρία υπάρχει μία πολυσημία τόσο ως προς τους λόγους περί θεωριών, όσο και ως προς τις εφαρμογές των θεωριών στην ερευνητική πρακτική.

Ένας ερευνητής, συνήθως, βασίζεται σε μία ιδιαίτερη γι' αυτόν θεωρία, η οποία συνίσταται από ένα σύνθετο σύστημα εννοιών και αναλυτικών κατηγοριών. Μπορεί κανείς στην πληθώρα των θεωρητικών κατασκευών που υπάρχουν να εντοπίσει κάποια κοινά στοιχεία; Κάποιοι αναζητούν τα κοινά αυτά στοιχεία στο επίπεδο της συγκρότησης των θεωριών, ενώ άλλοι αμφισβητούν μία τέτοια δυνατότητα και αναζητούν τα εν λόγω στοιχεία στο λειτουργικό επίπεδο σε συνάρτηση με τον γνωστικό ρόλο που διαδραματίζουν οι θεωρίες και τα ερωτήματα, στα οποία επιχειρούν να απαντήσουν. Μια βασική λειτουργία, για παράδειγμα, που διαθέτουν όλες οι θεωρίες είναι η εξηγητική λειτουργία, απαντούν (ή επιχειρούν να απαντήσουν), δηλαδή, στο ερώτημα: «Γιατί κάποια φαινόμενα ή διαδικασίες λειτουργούν έτσι και όχι διαφορετικά;»

Εδώ όμως προκύπτει ήδη ένα ζήτημα, καθότι υπάρχουν διαφόρων ειδών εξηγήσεις, και κάθε εξήγηση δεν μοιάζει με την άλλη. Επομένως, τι κριτήρια πρέπει να υιοθετήσει κάποιος για να διακρίνει αυτό τον ιδιαίτερο, περισσότερο επιθυμητό, τύπο εξήγησης, που αξίζει να λέγεται θεωρία; Μπορεί κάποιος να κατασκευάσει ένα συνεχές τέτοιων κριτηρίων, από τα πιο χαλαρά –συνήθως ψυχολογικού τύπου που ικανοποιούν μόνο τη γνωστική περιέργεια και παρέχουν μία διανοητική ικανοποίηση ή καλύτερη κατανόηση– μέχρι τα πιο αυστηρά, μεθοδολογικά ή λογικά κριτήρια, τα οποία απαιτούν από την εξήγηση να είναι (βλ. Sidman, 1960):

1. **Περιεκτική**, που σχετίζεται με τον αριθμό, τον τύπο και την ποικιλία των φαινομένων, στα οποία αναφέρεται ή εφαρμόζεται η θεωρία. Η θεωρία του Einstein, για παράδειγμα, εμφανίζεται αρκετά περιεκτική, γιατί αγκαλιάζει πολλούς και διαφορετικούς τύπους συμβάντων, όπως είναι η σχέση ανάμεσα στον χρόνο και τον χώρο, οι δυνάμεις βαρύτητας, η φύση του φωτός, η ταχύτητα των αντικειμένων κ.ά. Παρότι στις κοινωνικές επιστήμες δεν υπάρχουν τόσο ισχυρές θεωρίες όπως στη Φυσική, υπάρχουν όμως θεωρίες που φιλοδοξούν και αποπειρώνται να ερμηνεύσουν μεγάλο αριθμό διαφορετικών κοινωνικών φαινομένων (όπως, για παράδειγμα, η μαρξιστική θεωρία ή πιο σύγχρονα η εξελικτική θεωρία της κοινωνιοβιολογίας). Με το κριτήριο της περιεκτικότητας σχετίζεται άμεσα και το κριτήριο της **πληρότητας**, που αναφέρεται στον βαθμό που η θεωρία παρέχει στο συγκεκριμένο πλαίσιο μία τελική, έσοχη απάντηση. Το κριτήριο της περι-

εκτικότητας και το ζήτημα του βαθμού **ενοποίησης** της θεωρίας σχετίζονται με άλλες εξηγήσεις στο πλαίσιο ενός ευρύτερου θεωρητικού συστήματος.

2. **Σταθερή ή συνεπής**, που καθορίζεται από το αν μία θεωρία μπορεί να ερμηνεύσει νέα δεδομένα, να είναι εφαρμόσιμη σε πολλές διαφορετικές καταστάσεις χωρίς να αλλάζει τις βασικές της υποθέσεις ή αρχές.
3. **Ακριβής**, που σχετίζεται με τον βαθμό σωστής πρόβλεψης μελλοντικών συμβάντων ή τάσεων και ερμηνείας όσων συνέβησαν.
4. **Συνεκτική**, που αφορά στον βαθμό της λογικής συνοχής των επιμέρους προτάσεων ή εννοιών και νοημάτων στο γενικότερο πλαίσιο της θεωρίας. Το ερώτημα, δηλαδή, που τίθεται εδώ είναι σε ποιο βαθμό η επιστημονική θεωρία, με την οργάνωση των αρχών και εννοιών της, προσδίδει συνεκτικότητα και συγκροτημένη μορφή στα παρατηρούμενα επιμέρους γεγονότα.
5. **Σχετική ή έγκυρη**, που εξαρτάται από το πόσο στενά συνδέεται η θεωρία με τις πληροφορίες ή τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν στο πλαίσιο της, με το πόσο πειστικά, δηλαδή, αντικατοπτρίζει ή αναπαριστά αυτή την πραγματικότητα.
6. **Γόνιμη ή χρήσιμη**, που σχετίζεται με την παραγωγικότητα της θεωρίας στη δημιουργία νέων ιδεών, ερωτημάτων και κατευθύνσεων για τη μελλοντική έρευνα. Με άλλα λόγια, η θεωρία συμβάλλει στη βέλτιστη οργάνωση των υπάρχουσών πληροφοριών, στο να τις κάνει πιο εύληπτες, πιο αφομοιώσιμες, εξασφαλίζοντας συγχρόνως το πλαίσιο διαμόρφωσης καινούργιων ερωτημάτων και γενικότερα τη χρήση της ως οδοδείκτη ή πυξίδα για μελλοντική αναζήτηση.
7. **Απλή**, που συνδέεται με το «φειδωλό», λιγότερο φορτωμένο χαρακτήρα της θεωρίας, το ομοιόμορφο και οικονομικό εννοιολογικό σύστημά της, που σχετίζεται, επίσης, και με την κατανοσιμότητά της.

Στην πράξη διαπιστώνεται ότι τα προαναφερόμενα κριτήρια συνιστούν μία προσέγγιση της θεωρίας που είναι πολύ αισιόδοξη και εξιδανικευμένη. Δυστυχώς δεν έχουμε τέτοιες θεωρίες στις κοινωνικές επιστήμες και είναι αμφισβητήσιμο αν υπάρχει θεωρία που να συγκεντρώνει το σύνολο των εν λόγω κριτηρίων. Αν εφαρμόσουμε, δηλαδή, και τα επτά προαναφερόμενα κριτήρια¹ τίθεται το ερώτημα ποια θεωρία θα μπορούσε να τα ικανοποιήσει. Η περιοριστική αυτή προσέγγιση της θεωρίας έχει νόημα μόνο ως πρόταση, ως καθοδηγητική πυξίδα που προσανατολίζει τις προσπάθειες των ερευνητών θεωρητικών. Κοιτάζοντας ρεαλιστικά τη θεωρία, μολονότι είναι συχνά το τελικό προϊόν της απόπειρας συστηματοποίησης των πληροφοριών, θα πρέπει να την εξετάσουμε πιο «χαλαρά», ως ένα ευαίσθητο και ευέλικτο εργαλείο στα χέρια του επιστήμονα, ως ένα εργαλείο ανάλυσης των υπάρχοντων θεωρητικών αποτελεσμάτων (οι καινούργιες πληροφορίες ωθούν προς την ανάπτυξη και ολοκλήρωση μιας θεωρίας ή στην απόρριψη στοιχείων της ανα-

1. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι μερικά από τα κριτήρια αυτά επικαλύπτονται χωρίς όμως να χάνουν την αξία και την ισχύ τους για την αξιολόγηση μιας θεωρίας.

δεικνύοντας την ανάγκη αναθεώρησης και βελτίωσής της). Γι' αυτό θα ήταν καλύτερα να μιλούμε για θεωρητικές προσεγγίσεις παρά για θεωρίες [ο Giddens σε πολλές του εργασίες προτιμά να χρησιμοποιεί τον όρο "theorizing" αντί της «θεωρίας» ("theory")] (π.χ., Giddens, 1979)².

Καθετί που είναι σήμερα γνωστό στους επιμέρους τομείς της επιστήμης οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις προσπάθειες ανθρώπων που αφιέρωσαν ένα μεγάλο μέρος της ζωής τους στην αναζήτηση της αλήθειας και στην απόπειρά τους να κατανοήσουν τον κόσμο γύρω τους. Η επιστημονική αυτή πρόοδος και κατανόηση του κόσμου δεν θα ήταν εφικτή χωρίς τον διαμεσολαβητικό ρόλο της θεωρίας και της άρρηκτα συνδεδεμένης με αυτή επιστημονικής μεθόδου που συνιστούν τη σπονδυλική στήλη της επιστήμης. Ο ρόλος της θεωρίας στη γνωστική διαδικασία διαπιστώνεται και από τον ορισμό που δίνει στην επιστήμη ο φυσικομαθηματικός Jacob Bronowski: «Επιστήμη είναι η ανθρώπινη δραστηριότητα για την ανεύρεση κάποιας τάξης στη φύση, με την ενσωμάτωση των διασκορπισμένων και χωρίς νόημα γεγονότων σε καθολικές έννοιες» (Bronowski, 1972: 225). Η ανεύρεση τάξης στη φύση, η οργάνωση των αποσπασματικών πληροφοριών και η ενσωμάτωση των παρατηρούμενων επιμέρους γεγονότων και ακόμη και η ίδια η παρατήρηση των γεγονότων αυτών είναι μία επίπονη διαδικασία που χωρίς τη χρήση του θεωρητικού στοχασμού και της επιστημονικής μεθόδου θα ήταν ανέφικτη. Η χρήση της θεωρίας προσδίδει νόημα και σπουδαιότητα στην επιμέρους γνώση, που, χωρίς αυτή τη θεωρητική οργάνωση, θα παρέμενε δυσνόητη και μετέωρη. Χωρίς τη χρήση επιστημονικών μεθόδων δεν θα ήταν, επίσης, δυνατή καμία μορφή επιστημονικής έρευνας για τη συλλογή αξιόπιστων και έγκυρων δεδομένων, που θα στόχευε στη συνειδητή τους οργάνωση. Επιπλέον, δεν θα ήταν δυνατή η διαμόρφωση νέων ιδεών και το άνοιγμα καινούργιων δρόμων για την έρευνα³. Όπως γράφει ο Salkind:

Η θεωρία αποτελεί τη σπονδυλική στήλη της επιστήμης και χωρίς αυτήν η επιστημονική πρόοδος δεν θα ήταν δυνατή. Εξασφαλίζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι επιστήμονες συνειδητοποιούν ποια ερωτήματα αξίζει να τεθούν και πώς θα μπορούσαν τα ερωτήματα αυτά να απαντηθούν. Χωρίς κάποιο θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα μπορούσε να διεξαχθεί η έρευνα, οι καινούργιες πληροφορίες δεν θα είναι τίποτε περισ-

2. Ο Giddens επιδιώκει να τονίσει ότι δεν υπάρχει ακόμη θεωρία στην τελική της μορφή, μια μορφή που να είναι σύμφωνη με τα αυστηρά μεθοδολογικά κριτήρια. Υπάρχει μόνο μια σταθερή διαδικασία οικοδόμησης της θεωρίας, μια σταθερή προσπάθεια προσφοράς όλο και καλύτερων εξηγήσεων των φαινομένων σε μια γνωστικά περιοχά, που βασίζεται σε συγκεκριμένες οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές οι οποίες με τη σειρά τους βασίζονται σε συγκεκριμένες ιστορικές παραδόσεις.
3. Σύμφωνα με τον Salkind: «Η επιστήμη μοιάζει με το αρχιτεκτονικό σχέδιο που ο κατασκευαστής χρησιμοποιεί για να κατανοήσει πώς τα πολλά και διαφορετικά μέρη της οικοδομής σχετίζονται και συνταιριάζονται μεταξύ τους για να διαμορφώσουν κάτι πολύ πιο ξεχωριστό από το άθροισμα των επιμέρους χώρων» (Salkind, 1990: 21).

σότερο παρά μία ποσοτική πρόσθεση σε ένα ήδη υπάρχον σώμα γνώσεων. Ωστόσο, όταν οι επιστήμονες είναι ενήμεροι ως προς το πού τα νέα δεδομένα ταιριάζουν ή δεν ταιριάζουν, οι υποθέσεις, με βάση τις οποίες ερευνούν, γίνονται όλο και πιο χρήσιμες και προσεγγίζουν βήμα προς βήμα τον ιδεατό κόσμο της αλήθειας. Αυξάνεται επίσης κατά πολύ η εφαρμοσμένη αξία των νέων αυτών ευρημάτων (Salkind, 1990: 31-33).

1.2. Η έννοια της θεωρίας

Προεκτείνοντας τους προαναφερόμενους συλλογισμούς θα μπορούσαμε να ορίσουμε τη θεωρία ως: (α) ένα σύνολο οντολογικών, επιστημολογικών, αξιολογικών, ρητορικών και μεθοδολογικών παραδοχών, (β) ένα σύνολο αφαιρετικών εννοιών, και (γ) ένα σύνολο γενικών διαπιστώσεων για την πραγματικότητα την οποία μελετούμε, που αποσκοπούν στην εξήγηση και την κατανόησή της καθώς και στην παροχή κατευθύνσης και προσανατολισμού όσον αφορά στη συνέχιση της έρευνας.

Από τις προαναφερόμενες παραδοχές εξαρτάται και ο τρόπος που ο ερευνητής θα αντιμετωπίσει το αντικείμενο της έρευνάς του σε όλα τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας: από την αντίληψη, διάκριση και αναγκαιότητα του ερευνητικού αντικειμένου μέχρι τη διατύπωση των στόχων του, την επιλογή ή επινόηση των ερευνητικών μεθόδων και τεχνικών για τη συλλογή των δεδομένων του και στη συνέχεια την ανάλυση, ερμηνεία και παρουσίασή τους. Όπως ο Hughes γράφει:

Κάθε ερευνητικό εργαλείο ή διαδικασία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις παραδοχές συγκεκριμένων εκδοχών του κόσμου και τρόπων γνώσης του κόσμου αυτού που έχουν οι ερευνητές που τις χρησιμοποιούν. Κάνοντας χρήση ενός ερωτηματολογίου, μιας κλίμακας για τη μέτρηση μιας στάσης, λαμβάνοντας τον ρόλο του συμμετοχικού παρατηρητή, επιλέγοντας ένα τυχαίο δείγμα [...] εμπλέκεσαι στις αντιλήψεις του κόσμου που επιτρέπει σε αυτά τα εργαλεία να χρησιμοποιηθούν για τους σκοπούς που έχεις θέσει. Καμία τεχνική ή μέθοδος έρευνας [...] δεν αυτοεπικυρώνεται: η αποτελεσματικότητά της, η θέση της ως ερευνητικό εργαλείο [...] εξαρτάται, τελικά, από τη φιλοσοφική θεμελίωση (Hughes, 1980: 13).

Μ' άλλα λόγια, ένας ερευνητής, διεξάγοντας την έρευνά του, στηρίζεται, συνειδητά ή ασυνείδητα, με έκδηλο ή άδηλο τρόπο, στις ακόλουθες πέντε τουλάχιστον θεμελιώδεις παραδοχές από τις οποίες προκύπτουν συγκεκριμένα σχετικά ερωτήματα (βλ. παρόμοιες προσπάθειες ανάλυσης στους Creswell, 2003, 2007· Guba & Lincoln, 1988):

1. **Οντολογικές παραδοχές.** Οι οντολογικές παραδοχές αφορούν στο ζήτημα της φύσης και των χαρακτηριστικών της πραγματικότητας που μελετούμε, καθώς και στο ζήτημα της αντικειμενικής ύπαρξης της κοινωνικής πραγματικότητας και, κατά συνέπεια, σχετίζονται με το ζήτημα της εξήγησης του χαρακτήρα και της μορφής της. Στο πλαίσιο αυτό τίθεται το ερώτημα αν ο κόσμος των κοινωνικών φαι-

νομένων είναι ένας πραγματικός και αντικειμενικός κόσμος που έχει αυτόνομη ύπαρξη πέρα από τον ανθρώπινο νου και τη συνείδησή του και ανεξάρτητα από τις ερμηνείες που δίνονται σ' αυτόν από τα υποκείμενα. Μ' άλλα λόγια, τίθεται το ερώτημα αν τα κοινωνικά φαινόμενα είναι «πράγματα» που έχουν τη δική τους αυτόνομη ύπαρξη ή είναι «αναπαραστάσεις των πραγμάτων». Το γεγονός ότι έχουμε μία ιδέα στη σκέψη μας (π.χ., η ιδέα του μονόκερου ή του πύγασου) αυτό δεν σημαίνει ότι το αντικείμενο της ιδέας αυτής υπάρχει και στην πραγματικότητα.

2. Γνωσιολογικές ή επιστημολογικές παραδοχές. Οι εν λόγω παραδοχές αφορούν στο ζήτημα των σχέσεων του ερευνητή με την πραγματικότητα και των δυνατοτήτων και των ορίων της γνώσης του γι' αυτήν, καθώς και στη δυνατότητα να γίνει η κοινωνική πραγματικότητα αντικείμενο γνώσης. Πιο συγκεκριμένα, αφορούν στο ζήτημα της σχέσης μεταξύ του «ποιος» και του «τι», καθώς και του αποτελέσματος αυτής της σχέσης. Αφορούν στη δυνατότητα μετατροπής της κοινωνικής πραγματικότητας σε αντικείμενο γνώσης και πάνω απ' όλα εστιάζουν στη σχέση μεταξύ του παρατηρητή και της παρατηρούμενης πραγματικότητας. Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα εξαρτάται από την απάντηση που θα δοθεί στο προηγούμενο οντολογικό ερώτημα. Αν, για παράδειγμα, ο ερευνητής θεωρεί ότι ο κοινωνικός κόσμος υπάρχει αντικειμενικά και αυτόνομα, ανεξάρτητα από την ανθρώπινη συνείδηση και δράση, τότε το σωστό γι' αυτόν θα ήταν να φιλοδοξεί να φθάσει σ' αυτόν και να τον κατανοήσει με έναν αντικειμενικό τρόπο χωρίς τον φόβο ότι θα τον αλλοιώσει κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας. Στενά, επίσης, συνδεδεμένες με την απάντηση που δίνεται στο επιστημολογικό ερώτημα είναι και οι μορφές που η γνώση μπορεί να πάρει: από τους αιτιοκρατικούς «φυσικούς νόμους», τους πιθανολογικούς νόμους και τα διάφορα είδη γενίκευσης (π.χ., οι ιδεατοί τύποι του M. Weber) μέχρι την απόρριψη κάθε μορφής γενίκευσης, καθότι θεωρείται ότι η γνώση έχει ένα συγκεκριμένο, ειδικό και τοπικό μόνο χαρακτήρα.

3. Μεθοδολογικές παραδοχές. Αφορούν στο ζήτημα των επιθυμητών τρόπων ή μεθόδων έρευνας της πραγματικότητας, το ερώτημα σχετικά με τους τρόπους μέσω των οποίων μπορούμε να αποκτήσουμε γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας. Πρόκειται μ' άλλα λόγια, για το ερώτημα «πώς» (πώς μπορεί να μελετηθεί η κοινωνική πραγματικότητα;). Αφορούν στα τεχνικά εργαλεία της γνωστικής διαδικασίας. Εδώ, επίσης, οι προσεγγίσεις εξαρτώνται στενά από τις απαντήσεις που δίνονται στα ερωτήματα, τα οποία τίθενται στο οντολογικό και επιστημολογικό επίπεδο. Οι ερευνητές που εξετάζουν την κοινωνική πραγματικότητα ως εξωτερικό αντικείμενο που δεν επηρεάζεται από τις γνωστικές ερευνητικές διαδικασίες, τείνουν να υιοθετούν στην ερευνητική τους πρακτική ερευνητικές μεθόδους και τεχνικές, όπως το πείραμα και ο έλεγχος μεταβλητών, παρά τις ερευνητικές μεθόδους, που στηρίζονται σε διυποκειμενικές και αλληλεπιδραστικές διαδικασίες μεταξύ του ερευνητή και του ερευνώμενου αντικειμένου.

4. Αξιολογικές παραδοχές. Αφορούν στο ζήτημα του ρόλου των αξιών στις διαδικασίες της γνώσης και έρευνας της πραγματικότητας.

5. Ρητορικές παραδοχές. Αφορούν στο ζήτημα της γλώσσας και των μεταφορών που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή και κατανόηση της πραγματικότητας.

Οι προαναφερόμενες παραδοχές συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους όχι μόνο επειδή οι απαντήσεις στην καθεμιά επηρεάζονται, σε μεγάλο βαθμό, από τις απαντήσεις στα άλλα δύο, αλλά επίσης επειδή είναι μερικές φορές δύσκολο να διακρίνουμε τα όρια μεταξύ αυτών (αν και για εκπαιδευτικούς σκοπούς προσπαθούμε να το κάνουμε). Πράγματι, είναι δύσκολο να διαχωρίσουμε τις έννοιες της φύσης της κοινωνικής πραγματικότητας από τους στοχασμούς σχετικά με τους τρόπους και τις μορφές γνώσης της. Αξίζει να τονίσουμε ξανά ότι οι παραδοχές αυτές μαζί με τις εσωτερικές τους αλληλοσυνδέσεις τείνουν στο μεγαλύτερό τους μέρος να λειτουργούν σε ένα ασυνείδητο και άδηλο επίπεδο, προσφέροντας ένα γενικό φιλοσοφικό-θεωρητικό προσανατολισμό ή προοπτική στον ερευνητή και συγχρόνως έναν οδηγό ή πυξίδα για την ερευνητική διαδικασία που τείνει να ακολουθεί στην πορεία της επιστημονικής του σταδιοδρομίας.

Συνοψίζοντας, σε κάθε θεωρία ή θεωρητική προσέγγιση υπάρχει ένας γενικός **φιλοσοφικός προσανατολισμός**, δηλαδή ένα σύνολο θεμελιωδών παραδοχών όσον αφορά στη φύση και στα χαρακτηριστικά της πραγματικότητας που μελετούμε (οντολογικές παραδοχές), στο ζήτημα των σχέσεων του ερευνητή με την πραγματικότητα και των δυνατοτήτων και των ορίων της γνώσης μας γι' αυτή (γνωσιολογικές ή επιστημολογικές παραδοχές), στο ζήτημα του ρόλου των αξιών στις διαδικασίες της γνώσης και έρευνας της πραγματικότητας (αξιολογικές παραδοχές), στο ζήτημα της γλώσσας που χρησιμοποιείται για την περιγραφή της πραγματικότητας (ρητορικές παραδοχές), καθώς και στο ζήτημα των επιθυμητών τρόπων ή μεθόδων έρευνας αυτής της πραγματικότητας (μεθοδολογικές παραδοχές). Ο προσανατολισμός αυτός αποτελεί τη βάση, το φιλοσοφικό θεμέλιο της θεωρίας, που σε μεγάλο βαθμό γίνεται αποδεκτό a priori και που η χρησιμότητα και η γονιμότητα ή παραγωγικότητά του επιβεβαιώνεται (ή όχι) στο πλαίσιο των άλλων επιπέδων του επιστημονικού στοχασμού (κατά τη διαδικασία δημιουργίας μοντέλων ή συστημάτων θεωρητικών διαπίστωσης). Δεύτερον, στο πλαίσιο κάθε θεωρίας υπάρχει ένα συγκεκριμένο **εννοιολογικό μοντέλο**, δηλαδή ένα σύνολο συνδεδεμένων μεταξύ τους αναλυτικών κατηγοριών που συνιστούν την ιδιαίτερη αντίληψη της πραγματικότητας που μελετούμε, την κατασκευή και τους μηχανισμούς λειτουργίας και ανάπτυξής της. Μέσω της εισαγωγής αναλυτικών διακρίσεων, προσδιοριστικών συμβάσεων, ταξινομήσεων, τυπολογιών, το μοντέλο επιλεκτικά δομεί την πραγματικότητα που μελετούμε, εστιάζοντας την προσοχή σε κάποια φαινόμενα και διαδικασίες και αδιαφορώντας συγχρόνως για άλλα, τονίζει δε κάποιες πτυχές τους, ενώ συγχρόνως μάς κάνει να αδιαφορούμε για κάποιες άλλες. Παρόμοια, όπως ο φιλοσοφικός προσανατολισμός έτσι και το εννοιολογικό μοντέλο μπορεί

να φανεί χρήσιμο και γόνιμο (ή όχι) μόνο στο πλαίσιο των άλλων επιπέδων του επιστημονικού στοχασμού (ιδιαίτερα κατά τη διαδικασία κατασκευής του συστήματος προτάσεων ή διαπιστώσεων). Τρίτον, στο πλαίσιο κάθε πλήρους θεωρίας υπάρχει μία ιδιαίτερη **εμπειρική θεωρία** (η θεωρία με τη στενή έννοια του όρου), δηλαδή, ένα σύνολο συνδεδεμένων μεταξύ τους προτάσεων ή διαπιστώσεων όσον αφορά στις σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών χαρακτηριστικών των παρατηρούμενων φαινομένων ή διαδικασιών. Οι διαπιστώσεις αυτές (νόμοι) σχετίζονται ή αναφέρονται άμεσα στον εμπειρικό κόσμο, αναφέρονται στις νομοτέλειές του, τις κανονικότητές του, τις τάσεις του –δηλαδή, μπορούν να είναι αληθείς ή ψευδείς, μπορούν να επιβεβαιωθούν ή να διαψευστούν ανάλογα με το πώς έχουν τα πράγματα. Τέλος, τέταρτον, κάθε θεωρία, στο πλαίσιο των επιμέρους της παραδοχών, έχει συγκεκριμένες πρακτικές συνεπαγωγές για τον άνθρωπο και την κοινωνία στην προσπάθειά της να γεφυρώσει τα φιλοσοφικά-θεωρητικά ζητήματα με την πράξη.

Οι παραδοχές, οι έννοιες και οι νόμοι συνιστούν τα κύρια συστατικά της θεωρητικής δομής. Η εμφάνιση των τριών επιπέδων –φιλοσοφικός προσανατολισμός, εννοιολογικό μοντέλο και εμπειρική θεωρία– σε μία θεωρία με έναν ακριβή, συνεκτικό και συνεπή τρόπο αποτελεί μία ιδεώδη, εξιδανικευμένη κατάσταση. Στην πράξη, κάποια από τα επίπεδα δεν είναι συνήθως διατυπωμένα έκδηλα και ξεκάθαρα, αν και μερικές φορές μπορούν να ανακατασκευαστούν *ex post* ως αποτέλεσμα συμπερασματικών διαδικασιών στη βάση των υπόλοιπων επιπέδων. Αυτό σχετίζεται συνήθως με τις παραδοχές, αλλά επίσης και με τους ορισμούς των εννοιών που συνιστούν το μοντέλο. Μερικές φορές, μάλιστα, ένα επίπεδο θεωρίας αυτονομείται χωρίς σύνδεση με τα άλλα επίπεδα και χωρίς να έχει έδαφος ή βάση στα υπόλοιπα.

Η θεωρητική δομή (η θεωρία με την ευρύτερη έννοια του όρου) ως συνεκτική σύνδεση του προσανατολισμού, του μοντέλου και της εμπειρικής θεωρίας (της θεωρίας με τη στενή της έννοια) μπορεί να αναφέρεται στα διάφορα πεδία αντικειμένων, στις λιγότερο ή περισσότερο περιορισμένες περιοχές των φαινομένων και διαδικασιών. Από αυτή την οπτική μπορούμε να διακρίνουμε τις γενικές θεωρίες, τις θεωρίες μέσης εμβέλειας και τις ειδικές θεωρίες.

2. Δύο βασικά «παραδείγματα» των Κοινωνικών Επιστημών:

Το φυσιοκρατικό και το ανθρωπιστικό «παράδειγμα»

Το σύμπαν είναι πλημμυρισμένο από αντικείμενα που περηνόμενα υπομονετικά να τα μελετήσουμε, έτσι ώστε να γίνουν πιο κατανοητά.

Eden Phillips

Το ερώτημα «Γιατί ο ερευνητής έχει ανάγκη τη θεωρία;» μπορεί να διατυπωθεί με δύο τρόπους: μ' έναν γενικότερο ως ένα ερώτημα για το νόημα κάθε θεωρητικού στοχασμού σε αντίθεση με τις εμπειρικές έρευνες, και ένα ειδικότερο ερώτημα για

το νόημα της γενικής θεωρίας σε αντίθεση, τότε, προς τις ειδικές θεωρίες ή τις θεωρίες μέσης εμβέλειας. Στην πρώτη περίπτωση συζητείται η θεμελίωση κάθε θεωρίας, ενώ στη δεύτερη η θεμελίωση ενός συγκεκριμένου μόνο τύπου θεωρίας.

Όσον αφορά στην πρώτη περίπτωση, αν δηλαδή η θεωρία είναι γενικά αναγκαία, οι απόψεις κινούνται μεταξύ δύο αντιθετικών, αλλά συμμετρικών –όσον αφορά στην ανάπτυξή τους– «παραδειγμάτων»: του φυσιοκρατικού (θετικιστικού, νέο- και μεταθετικιστικού) και του ανθρωπιστικού (ερμηνευτικού-κονστρουκτιβιστικού και κριτικού-μετανεωτερικού) «παραδείγματος».

Σε σχέση με το θετικιστικό «παράδειγμα», όπως θα δούμε παρακάτω, διακρίνουμε τρεις χαρακτηριστικές του εκδοχές: την αρχική του εκδοχή που αναπτύχθηκε κατά τον 19ο αιώνα, τη δεύτερη εκδοχή, η οποία σχετίζεται με την κριτική της πρώτης εκδοχής που άρχισε να αναπτύσσεται τη δεκαετία του 1930, και, τέλος, την τρίτη κριτική εκδοχή που άρχισε να αναπτύσσεται τη δεκαετία του 1970 και συνεχίζει μέχρι τις μέρες μας.

Το ερμηνευτικό «παράδειγμα» διαφαίνεται ότι έχει σχεδόν παρόμοια συμμετρική ανάπτυξη με αυτήν του θετικιστικού «παραδείγματος». Έχουμε την αρχική του εκδοχή με την «ερμηνευτική Κοινωνιολογία» του Max Weber, που όπως ο Durkheim έκανε την πρώτη απόπειρα μεθοδολογικής επεξεργασίας του θετικισμού στην Κοινωνιολογία έτσι και ο Weber στις αρχές του 20ού αιώνα έκανε την πρώτη μεθοδολογική επεξεργασία του ερμηνευτικού «παραδείγματος», πραγματοποιώντας τις πρώτες απόπειρες εμπειρικής έρευνας. Στη συνέχεια, ακολουθεί η επανερμηνεία της αρχικής προσέγγισης στη δεκαετία του 1960, κυρίως στην αμερικανική Κοινωνιολογία, που οδηγεί σε ποικίλες προσεγγίσεις (θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης στη φαινομενολογική Κοινωνιολογία και εθνομεθοδολογία), που, παρά τις διαφορές τους, συνδέονται με την κοινή τους έμφαση στην ατομική αλληλεπίδραση.

Θα πρέπει, όμως, να παρατηρήσουμε ότι η σύγκριση στην οποία αναφερθήκαμε δεν είναι εντελώς συμμετρική, καθότι μεταξύ της αρχικής βεβερριανής προσοπτικής και των μετεξελίξεών της που ακολούθησαν, δεν υπάρχει η ασυνέχεια που παρατηρείται στο θετικιστικό «παράδειγμα» (σχετικά με τη μετάβαση του θετικισμού από τον 19ο στον 20ό αιώνα). Γι' αυτό τον λόγο, αντί να εξετάσουμε τις δύο αυτές ιστορικές προοπτικές κοινωνικής έρευνας ξεχωριστά θα πρέπει να τις παρουσιάσουμε μαζί ενοποιημένα, χρησιμοποιώντας τον γενικό όρο ερμηνευτικό-κονστρουκτιβιστικό «παράδειγμα» για όλες τις θεωρητικές εκδοχές, όπου η πραγματικότητα δεν υπάρχει απλά για να είναι αντικείμενο παρατήρησης, αλλά και για να είναι αντικείμενο «ερμηνείας» και «κατασκευής».

2.1. Το φυσιοκρατικό «παράδειγμα»

2.1.1. Θετικισμός: Η αποθέωση των γεγονότων και η θεμελιωμένη σε αυτά θεωρία

2.1.1.1. Βασικές παραδοχές του θετικισμού

Οι κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα η Κοινωνιολογία δημιουργήθηκαν στο

πλαίσιο της θετικιστικής σκέψης στα μέσα του 19ου αιώνα, σε μία περίοδο που κυριαρχούσαν οι φυσικές επιστήμες. Στην προσπάθεια των κοινωνικών επιστημόνων να μελετήσουν τα κοινωνικά φαινόμενα με έναν πιο αυστηρό (ακριβή), συστηματικό και επιστημονικό τρόπο υιοθέτησαν ως βάση για την έρευνά τους το μεθοδολογικό «παράδειγμα» των φυσικών επιστημών. Το θετικιστικό πνεύμα στις κοινωνικές επιστήμες αναπτύχθηκε στη Γαλλία με βασικούς πρωτοπόρους τον Auguste Comte και τον Herbert Spencer και στην Αγγλία με βασικό στοχαστή τον John Stuart Mill.

Βασικές παραδοχές του θετικισμού είναι οι ακόλουθες (βλ. μεταξύ άλλων Giddens, 1974, 1979, 1996· Popkewitz, 1984: 36-38):

1. Βασική οντολογική θέση του θετικισμού είναι ότι (α) υπάρχει μία αντικειμενική κοινωνική πραγματικότητα (φυσικοί νόμοι), που είναι ανεξάρτητη από τη συνείδηση και την εμπλοκή των υποκειμένων σ' αυτήν, (β) η πραγματικότητα αυτή μπορεί να γίνει γνωστή όσον αφορά στην πραγματική της ουσία (απλοϊκός ή αφελής ρεαλισμός), και (γ) η πραγματικότητα κυριαρχείται από νόμους που έχουν αιτιοκρατικό χαρακτήρα (σχέσεις αιτίου και αποτελέσματος).
2. Βασική επιστημολογική θέση του θετικισμού είναι ότι η γνώση συγκροτείται στη βάση των ακόλουθων θέσεων: (α) υπάρχει ένα ριζικό χάσμα μεταξύ των εμπειρικών παρατηρήσεων και των πέρα από την εμπειρία προτάσεων, (β) επειδή η απόρριψη κάθε πρότασης πέρα από την εμπειρία συνιστά ειδοποιό χαρακτηριστικό των φυσικών επιστημών, οι πραγματικές κοινωνικές επιστήμες πρέπει να έχουν την ίδια επιστημονική αυτοσυνείδηση και γραμμή πλευσης, (γ) ο ερευνητής και το αντικείμενο της έρευνας είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους οντότητες (δυσίμορφο), και (δ) μεταξύ του κόσμου και των αναπαραστάσεών μας (αντιλήψεων, κατανοήσεων) υπάρχει μία άμεση αντιστοιχία (ή ισομετρία). Όπως γράφουν οι Kirk και Miller, «ο εξωτερικός κόσμος καθορίζει πλήρως τη μία και μοναδική σωστή οπτική γι' αυτόν, ανεξαρτήτως της διαδικασίας ή των συνθηκών της θέασης» (Kirk & Miller, 1986: 14). Η επιστημονική αλήθεια ή γνώση έχει οικουμενικό, ακλόνητο γραμμικό, προοδευτικό και δεσμευτικό ή υποχρεωτικό χαρακτήρα τόσο ως προς την πρόσληψή της όσο και ως προς την εφαρμογή και τη διάδοσή της στα άλλα νοήματα όντα που συνιστούν ή λειτουργούν ως ένα παγκόσμιο ακροατήριο (βλ. σχετικά Woolgar, 2003). Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει ένα κοινό, παγκόσμιο εννοιολογικό πλαίσιο που λειτουργεί ως καθρέφτης της κοινωνικής πραγματικότητας στη βάση του οποίου μπορούμε, σύμφωνα με τον Auguste Comte, να συνδέσουμε τη γνώση με την πρόβλεψη, την πρόβλεψη με τη δράση (βλ. Comte, 1974).
3. Βασική μεθοδολογική θέση του θετικισμού είναι ότι ο κοινωνικός κόσμος μπορεί να διερευνηθεί με τον ίδιο τρόπο όπως ο φυσικός κόσμος (μέσω του ελεγχόμενου πειράματος και της αντικειμενικής παρατήρησης) και ότι οι μέθοδοι, οι τεχνικές και οι τρόποι λειτουργίας των φυσικών επιστημών είναι οι καλύτε-

ρος τρόπος για την εξερεύνηση του κοινωνικού κόσμου. Μ' άλλα λόγια, για τη σωστή, έγκυρη και αξιόπιστη μελέτη της κοινωνικής πραγματικότητας χρειάζεται να γίνει χρήση των εμπειρικών μεθόδων, τεχνικών και διαδικασιών συλλογής, ανάλυσης και συμπερασμού των φυσικών επιστημών (π.χ., οι τεχνικές της εμπειρικής παρατήρησης, η αντικειμενική μέτρηση, όπως η χρήση σταθμισμένων κλιμάκων, τα εργαλεία της μαθηματικής και στατιστικής ανάλυσης, οι μέθοδοι συμπερασμού της λογικής κ.ά.). Οι μέθοδοι και τεχνικές της θετικιστικής έρευνας –όπως και η βασική της αντίληψη– εδράζονται στην κλασική εμπειριστική προσέγγιση των φυσικών επιστημών. Σε σχέση με την πειραματική μέθοδο λαμβάνονται υπόψη τα ακόλουθα δύο χαρακτηριστικά: (α) η χρήση των επαγωγικών διαδικασιών, όπου οι γενικές διατυπώσεις πηγάζουν από τις επιμέρους παρατηρήσεις, και (β) η μαθηματική της διατύπωση, που, αν και δεν γίνεται αυτό πάντα εφικτό, είναι ο τελικός στόχος του θετικιστή επιστήμονα. Η ιδεώδης τεχνική παραμένει –ακόμη και αν η εφαρμοσιμότητά της στην κοινωνική πραγματικότητα είναι περιορισμένη– αυτή του πειράματος, που εδράζεται στην παρέμβαση (χειρισμό) και τον έλεγχο των μεταβλητών που εμπλέκονται και την αποστασιοποίηση του παρατηρητή από το παρατηρούμενο αντικείμενο.

4. Βασική αξιολογική θέση είναι ότι ο ερευνητής μπορεί να μελετήσει το αντικείμενο της έρευνάς του χωρίς να το επηρεάζει ή να επηρεάζεται από αυτό (αντικειμενικότητα). Το έργο του επιστήμονα είναι να «ανακαλύψει» τους νόμους που διέπουν το αντικείμενο αυτό, χωρίς να φοβάται ότι οι αξίες του μπορεί να αλλοιώσουν την πρόσληψη της κοινωνικής πραγματικότητας ή αντίθετα. Η θέση αυτή, που αποκλείει τις αξίες υπέρ των γεγονότων, αναγκαστικά πηγάζει από την οπτική του κοινωνικού γεγονότος ως δεδομένου και αναλλοίωτου.

Μερικές συμπληρωματικές παραδοχές του θετικιστικού «παραδείγματος», που σχετίζονται με το ζήτημα της θεωρίας και της έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, είναι οι ακόλουθες:

1. Τα περισσότερο γενικά συνειδησιακά ή διανοητικά ζητήματα που προσδιορίζονται ως φιλοσοφικά ή μεταφυσικά δεν έχουν κανένα ουσιαστικό νόημα για την πρακτική των κοινωνικών επιστημών, που από τη βάση τους είναι ή θα έπρεπε να είναι εμπειρικά προσανατολισμένες και θεμελιωμένες. Κατά συνέπεια, τα οποιαδήποτε ερωτήματα γενικής ή θεωρητικής φύσεως μπορούν να επιλυθούν αποκλειστικά μέσω της εμπειρικής έρευνας στη βάση των εμπειρικών παρατηρήσεων και όχι με διαφορετικό τρόπο.
2. Οι βασικές έννοιες μιας θεωρίας είναι αυτές που ισχύουν και για τις θεωρίες που αφορούν στις φυσικές επιστήμες: αυτές του «φυσικού νόμου», της αιτιοκρατίας (αιτίας και αποτελέσματος), της εμπειρικής επαλήθευσης, της εξήγησης κ.ά.
3. Το ίδιο ισχύει και για τις τεχνικές παρατήρησης και μέτρησης των κοινωνικών φαινομένων (στάσεις, ψυχολογικές καταστάσεις, νοητικές ικανότητες, ιδεολο-

γικοί προσανατολισμοί κ.ά.): η χρήση των ποσοτικών μεταβλητών, ακόμη και αν έχουμε να κάνουμε με ποιοτικά φαινόμενα.

4. Οι διαδικασίες συμπερασμού (επαγωγική διαδικασία, όπου οι υποθέσεις όσον αφορά στις άγνωστες πτυχές του κοινωνικού κόσμου διατυπώνονται στη βάση του τι είναι γνωστό) είναι, επίσης, θεμελιώδες μέρος της κοινωνικής έρευνας, όπου μπορεί κανείς από τις ειδικές παρατηρήσεις να οδηγηθεί στους γενικούς νόμους. Η θεωρία εδώ χρησιμοποιείται για την πρόβλεψη των αποτελεσμάτων. Από τα δεδομένα του μερικού δείγματος εξαγονται συμπεράσματα που αφορούν στον γενικό πληθυσμό.
5. Η θεωρία έχει μία καθολική ισχύ και όχι τοπική, περιορισμένη σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, ή αφορά μόνο σε ειδικές περιπτώσεις από τις οποίες δεν είναι δυνατό να διατυπωθούν γενικεύσεις.
6. Η επιστήμη θεωρείται ως ουδέτερη, οι προτάσεις της, δηλαδή, θεωρούνται ανεξάρτητες από τους σκοπούς και τις αξίες που οι άνθρωποι εκφράζουν σε μία κατάσταση. Με άλλα λόγια, τα γεγονότα είναι ελεύθερα από αξίες και συμφέροντα αυτών που τα παράγουν.
7. Ο κοινωνικός κόσμος υπάρχει ως ένα σύστημα μεταβλητών που είναι διακριτές και αναλυτικά διαχωρίσιμα μέρη ενός αλληλεπιδρώντος συστήματος. Οι μεταβλητές θα πρέπει να μελετώνται ανεξάρτητα η μία από την άλλη. Θεωρείται ότι, εντοπίζοντας και συσχετίζοντας τις μεταβλητές μεταξύ τους, μπορεί έτσι να καθοριστεί και να γίνει γνωστή η αιτία της μιας συμπεριφοράς ή ενός κοινωνικού φαινομένου στο πλαίσιο του συστήματος. Η αιτία είναι μία σχέση ανάμεσα σε εμπειρικές μεταβλητές που μπορούν να εξηγηθούν για την παραγωγή προβλέψιμων αποτελεσμάτων.
8. Υπάρχει η πεποίθηση στην τυποποιημένη γνώση που αναφέρεται στην αποσαφήνιση και την ακρίβεια των μεταβλητών της έρευνας πριν την έρευνα. Οι έννοιες θα πρέπει να οριστούν με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπάρχει ένας σταθερός ορισμός που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον έλεγχο και τη σύγκριση των δεδομένων. Δημιουργώντας σταθερές μονάδες ανάλυσης, ο ερευνητής μπορεί να δημιουργήσει ανεξάρτητες και εξαρτημένες μεταβλητές για τον εντοπισμό της επίδρασης μιας μονάδας σε άλλες και των αποτελεσμάτων του χειρισμού μιας μεταβλητής σε άλλες μεταβλητές.
9. Η αναζήτηση τυπικής και ουδέτερης γνώσης δημιουργεί μία εμπιστοσύνη στα Μαθηματικά όσον αφορά στην κατασκευή της θεωρίας. Η μαθηματική ανάλυση (χρήση της στατιστικής, των μαθηματικών μοντέλων κ.λπ.) είναι βασικό εργαλείο της έρευνας των κοινωνικών φαινομένων. Η λατρεία του αριθμού, του γεγονότος, του συγκεκριμένου οδηγεί στη συσσώρευση απειράριθμων ειδικών δεδομένων. Ο φετιχισμός των ερωτηματολογίων, των τεστ, των κλιμάκων, της «στατιστικής τελετουργίας» –που υποτίθεται ότι αποτελούν το ανάλογο των ερευνητικών τεχνικών που χρησιμοποιούνται στις φυσικές επιστήμες– επιβάλλει να

προσαρμόζει την προβληματική των ερευνών στις υιοθετημένες ερευνητικές μεθόδους. Έτσι, η ποσοτικοποίηση των μεταβλητών καθιστά ικανό τον ερευνητή να μειώσει ή να εξαλείψει τις ασάφειες και αντιφάσεις.

Σύμφωνα με τον Comte, θεμελιωτή του κοινωνιολογικού θετικισμού του 19ου αιώνα, η θετικιστική προοπτική αποτελεί για όλες τις επιστήμες –για την καθημέρα με διαφορετικούς ρυθμούς– το τελικό στάδιο της ανάπτυξής τους, αφού πρώτα περάσουν από τα ανώριμα στάδια της θεολογικής και μεταφυσικής σκέψης. Η ανάπτυξη αυτή διακατέχεται από μία λογική, όπου πρώτα αναπτύσσονται οι επιστήμες που έχουν ως αντικείμενό τους πιο απλές μορφές οργάνωσης (π.χ., οι ανόργανες επιστήμες όπως η Φυσική, η Χημεία και η Αστρονομία) και, στη συνέχεια, αυτές που μελετούν συνθετότερες μορφές οργάνωσης (π.χ., οι οργανικές επιστήμες όπως η Βιολογία) φθάνοντας μέχρι τις κοινωνικές επιστήμες που μελετούν ακόμη πιο σύνθετες μορφές οργάνωσης, όπως είναι η Ψυχολογία, η Κοινωνιολογία, οι πολιτικές επιστήμες κ.ά. Στην προοπτική αυτή, επειδή η επιστήμη είναι καθολική και η επιστημονική μέθοδος ενιαία, οι κοινωνικές επιστήμες δεν διαφέρουν από τις φυσικές επιστήμες. Ο Comte θεωρούσε ότι με τον θετικιστικό τρόπο σκέψης μπορεί να συμβάλει στην ουσιαστική πρόοδο των κοινωνικών επιστημών (πρώτα απ' όλα της Κοινωνιολογίας), με παρόμοιο τρόπο, όπως έγινε με την εκρηκτική πρόοδο της Φυσικής, της Βιολογίας και της Αστρονομίας.

2.1.1.2. Τα κοινωνικά φαινόμενα ως φυσικά γεγονότα:

Η θεωρία του E. Durkheim

Ο Durkheim (2000) ήταν ο πρώτος κοινωνιολόγος που επιχειρήσει να εφαρμόσει τη θετικιστική προσέγγιση του Comte στην εμπειρική κοινωνιολογική έρευνα. Θεωρώντας ότι τα κοινωνικά φαινόμενα είναι φυσικά γεγονότα, δηλαδή πράγματα που υπόκεινται σε φυσικούς νόμους, επιχειρήσει να μεταφράσει τις θετικιστικές αρχές του Comte σε εμπειρικές ερευνητικές διαδικασίες. Ο Durkheim θεωρείται ο πρώτος «κοινωνικός επιστήμονας», ο πρώτος αληθινός θετικιστής κοινωνιολόγος, που θεμελιώνει την εμπειρική ερευνητική διαδικασία στη θεωρία του «κοινωνικού γεγονότος». Στο έργο του *Οι Κανόνες της Κοινωνιολογικής Μεθόδου* (2000), υποστήριξε ότι ο πρώτος και πιο βασικός κανόνας της κοινωνιολογικής μεθόδου έρευνας είναι η προσέγγιση των κοινωνικών γεγονότων σαν αυτά να είναι πράγματα. Ο Durkheim γράφει χαρακτηριστικά για το θέμα αυτό:

Όταν κάνω το καθήκον μου σαν αδελφός, σαν σύζυγος ή σαν πολίτης, όταν εκτελώ τις συμφωνίες που έχω αποδεχτεί, εκπληρώνω υποχρεώσεις που προσδιορίζονται από το δίκαιο και τα έθιμα και είναι εξωτερικές ως προς εμένα και τις πράξεις μου. Ακόμα κι όταν είναι σύμφωνες με τα δικά μου αισθήματα, και αισθάνομαι μέσα μου την πραγματικότητα τους, αυτή η πραγματικότητα παραμένει αντικειμενική· γιατί δεν δημιουργήσα εγώ τις υποχρεώσεις αυτές, αλλά τις πήρα από την εκπαίδευση που μου έδωσαν. [...]

Επίσης, ο πιστός βρίσκει κατά τη γέννησή του τις πεποιθήσεις και τους τύπους της θρησκευτικής του ζωής· εάν υπήρχαν πριν απ' αυτόν, είναι γιατί υπάρχουν έξω απ' αυτόν. Το σύστημα των σημείων που χρησιμοποιώ για να εκφράσω τη σκέψη μου, το νομισματικό σύστημα που χρησιμοποιώ για να πληρώσω τα χρέη μου, τα πιστωτικά μέσα που χρησιμοποιώ στις εμπορικές μου συναλλαγές, ο τρόπος ασκήσεως του επαγγέλματός μου κ.λπ., κ.λπ., υπάρχουν και λειτουργούν ανεξάρτητα από εμένα και τη χρήση, που τους κάνω. Και τα παραπάνω θα μπορούσαν να επαναληφθούν για το καθένα από τα μέλη που συνθέτουν την κοινωνία. Να, λοιπόν, τρόποι ενεργείας, σκέψης και αισθήσεως που εμφανίζουν την αξιοπρόσεκτη αυτή ιδιότητα να υπάρχουν έξω από τις ατομικές συνειδήσεις (Durkheim, 2000: 65-66).

Τα κοινωνικά αυτά γεγονότα, ακόμη και αν δεν είναι υλικές οντότητες, παρ' όλα αυτά έχουν τις ίδιες ιδιότητες, όπως τα «πράγματα» του φυσικού κόσμου. Από την προηγούμενη διαπίστωση απορρέουν τρεις συνεπαγωγές. Πρώτον, τα κοινωνικά γεγονότα δεν υπόκεινται στην ανθρώπινη θέληση, αλλά είναι καταστάσεις που προκαλούν αντίσταση στην ανθρώπινη παρέμβαση, τείνουν να την περιορίζουν και να την προσαρμόζουν στο είναι τους. Δεύτερον, τα κοινωνικά φαινόμενα, όπως τα φαινόμενα του φυσικού κόσμου, λειτουργούν σε αντιστοιχία με τους δικούς τους νόμους. Τα εν λόγω φαινόμενα έχουν μία αιτιοκρατική συγκρότηση, που μπορεί να ανακαλυφθεί μέσω της επιστημονικής έρευνας. Και τρίτον, παρ' όλη τη διαφορετικότητα των γνωστικών αντικειμένων, ο φυσικός κόσμος και ο κοινωνικός κόσμος μοιράζονται μία θεμελιώδη *μεθοδολογική ενότητα* (και οι δύο μπορούν να μελετηθούν μέσω της ίδιας ερευνητικής λογικής και της ίδιας μεθόδου, και, κατά συνέπεια, είναι νόμιμο και έγκυρο το όνομα «κοινωνική φυσική» για τη μελέτη της κοινωνίας).

Η πρώτη θέση είναι, επομένως, ότι η κοινωνική πραγματικότητα υπάρχει έξω από το επιμέρους άτομο. Η δεύτερη θέση είναι ότι η κοινωνική πραγματικότητα είναι αντικειμενικά κατανοητή. Η τρίτη θέση μπορεί να μελετηθεί μέσω των ίδιων μεθόδων, όπως οι φυσικές επιστήμες. Όπως ο Durkheim γράφει:

Ο κανόνας μας δεν ενέχει, λοιπόν, κανένα μεταφυσικό νόημα, καμιά θεωρία περί της ουσίας των όντων. Ζητά να αποκτήσει ο κοινωνιολόγος τη νοοτροπία που ήδη έχουν οι φυσικοί, οι χημικοί ή οι φυσιολόγοι όταν ασχολούνται με μία ακόμα ανεξερεύνητη περιοχή του επιστημονικού τους χώρου (Durkheim, 2000: 49).

Ο κύριος στόχος μας, πράγματι, είναι να επεκτείνουμε τον επιστημονικό ορθολογισμό στην ανθρώπινη συμπεριφορά, αποδεικνύοντας ότι αυτή, εφόσον αναλυθεί ιστορικά, μπορεί να αναχθεί σε σχέσεις αίτιου και αιτιατού. Οι σχέσεις αυτές μπορούν στη συνέχεια και σε μία εξίσου ορθολογική διαδικασία να μετασχηματιστούν σε κανόνες μελλοντικής δράσης. Αυτό που μας απέδωσαν σαν θετικισμό, δεν είναι παρά αποτέλεσμα του ορθολογισμού αυτού (δεν πρέπει, δηλαδή, να συγχέεται με τη θετικιστική μεταφυσική του Comte και του Spencer)» (Durkheim, 2000: 43-44).

Ο θετικισμός είναι στη βάση του επαγωγικός. Επαγωγή σημαίνει «την κίνηση από το επιμέρους στο γενικό», τη διαδικασία μέσω της οποίας οι γενικεύσεις ή οι καθολικοί νόμοι που διατυπώνονται για την κοινωνική πραγματικότητα πηγάζουν από την εμπειρική παρατήρηση μέσω της εμπειρικής έρευνας σ' ένα συγκεκριμένο τμήμα της πραγματικότητας. Μία λανθάνουσα παραδοχή στη χρήση των επαγωγικών αυτών διαδικασιών είναι ότι η κοινωνική ζωή, όπως όλα τα φυσικά φαινόμενα, υπόκειται σε αμετάβλητους φυσικούς νόμους. Μ' άλλα λόγια, στα κοινωνικά φαινόμενα που μελετούμε υπάρχουν συγκεκριμένες καθολικές οργανωτικές αρχές και γενικότερα τάξη και ομοιομορφία. Βασικό έργο του επιστήμονα είναι η ανακάλυψη αυτών των αρχών. Σύμφωνα με τον Durkheim, ο κοινωνικός επιστήμονας, εισχωρώντας στον κοινωνικό κόσμο, «πρέπει να έχει συναίσθηση του ότι εισχωρεί στο άγνωστο· πρέπει να αισθάνεται πως βρίσκεται μπροστά σε δεδομένα, οι νόμοι των οποίων είναι τόσο απροσδόκτοι όσο θα ήταν οι νόμοι της ζωής πριν υπάρξει η βιολογία· πρέπει να είναι πάντα έτοιμος να κάνει ανακαλύψεις, που θα τον εκπλήξουν και θα τον αναστατώσουν» (Durkheim, 2000: 49).

Βασική πεποίθηση των θετικιστών είναι ότι αργά ή γρήγορα ο άνθρωπος, με την κατάλληλη χρήση των αντικειμενικών μεθόδων έρευνας, θα ανακαλύψει τους νόμους που διέπουν την υπό διερεύνηση πραγματικότητα. Στην πιο πλήρη τους μορφή, πρόκειται για αιτιοκρατικούς νόμους, για νόμους που συνδέουν την αιτία και το αποτέλεσμα. Όπως γράφει ο Durkheim:

Εφόσον ο νόμος της αιτιότητας έχει επαληθευθεί στα άλλα βασίλεια της φύσης και εφόσον, προοδευτικά, επεξετείνε την κυριαρχία του από τον φυσικό-χημικό στον βιολογικό κόσμο, και απ' αυτόν στον ψυχολογικό κόσμο, έχουμε το δικαίωμα να ισχυρισθούμε ότι ισχύει και για τον κοινωνικό κόσμο· και είναι δυνατό να προσθέσουμε σήμερα ότι οι έρευνες που έχουν σαν βάση το αξίωμα αυτό τείνουν να το επιβεβαιώσουν (Durkheim, 2000: 207-208).

Στο θετικιστικό αυτό «παράδειγμα» κυριαρχεί μία «αφελής πίστη» στις μεθόδους των φυσικών επιστημών και ενυπάρχει ένα είδος άκρατου ενθουσιασμού και αισιοδοξίας για την προσφορά της «θετικής» επιστημονικής γνώσης. Η «θετικιστική μέθοδος» θεωρείται ως το μόνο έγκυρο και αξιόπιστο μέσο για την επίτευξη της αληθινής γνώσης στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών και γενικότερα της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

2.1.2. Η «πρώτη κρίση» στις Κοινωνικές Επιστήμες:

Η κριτική του στενού εμπειρισμού και η στροφή στον θεωρητικό στοχασμό

Η επιστήμη οικοδομείται με γεγονότα, όπως ακριβώς ένα σπίτι οικοδομείται με πέτρες· ωστόσο, η παράθεση γεγονότων δεν μπορεί να θεωρηθεί επιστήμη, όπως δεν μπορεί να θεωρηθεί σπίτι ένας σωρός από πέτρες.

Henri Poincare

Οι αισιόδοξες προσδοκίες του στενού εμπειρισμού στις κοινωνικές επιστήμες δεν οδηγούν τελικά στην παραγωγή γόνιμων αποτελεσμάτων, όπως συμβαίνει στο πλαίσιο των ραγδαία αναπτυσσόμενων φυσικών επιστημών. Το αίσθημα απογοήτευσης, η όλο και πιο έντονη συνειδητοποίηση για τη μη γονιμότητα και παραγωγικότητα των εμπειρικών τάσεων αποτελούν τα βασικά συμπτώματα της περιόδου που θα μπορούσε να ονομαστεί ως η «πρώτη κρίση» των κοινωνικών επιστημών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Αργότερα, κατά τη δεκαετία του 1970, μετά τη στροφή προς τα θεωρητικά ζητήματα της επιστήμης, έχουμε και μία «δεύτερη κρίση» που σχετίζεται με την κατάρρευση κάποιας ιδιαίτερης εκδοχής της θεωρίας.

Στην πρώτη αυτή κρίση, που τον πρωταγωνιστικό ρόλο παίζουν τα εμπειρικά δεδομένα και καθόλου η θεωρία, οι θεωρητικές αναλύσεις και γενικεύσεις είναι εντελώς απύσυχες από τον ερευνητικό προβληματισμό. Η κρίση εδώ οφείλεται κυρίως στην απουσία γενικών θεωριών, που να μπορούν να συστηματοποιήσουν τόσο το σύνολο των εμπειρικών δεδομένων όσο και τις θεωρίες μέσης εμβέλειας. Με άλλα λόγια, πρόκειται για την κρίση του στενού εμπειρισμού και τη συνειδητοποίηση του άγονου χαρακτήρα της απλής συσσώρευσης γεγονότων και τη στροφή προς γενικότερα φιλοσοφικά ή θεωρητικά ζητήματα.

Στη συνέχεια, αναφερόμαστε στην πρώτη κρίση των κοινωνικών επιστημών, παρουσιάζοντας τις βασικές θέσεις του νεοθετικισμού και μεταθετικισμού.

2.1.2.1. Νεοθετικισμός

Ο νεοθετικισμός αναπτύχθηκε ενόψει των προβλημάτων του θετικισμού του 19ου αιώνα και κυριάρχησε από τη δεκαετία του 1930 μέχρι τη δεκαετία του 1960. Πρόκειται μ' άλλα λόγια, για την πρώτη απόπειρα κριτικής και αναθεώρησης του θετικισμού του 19ου αιώνα. Αυτό έγινε από τη σχολή που είναι γνωστή ως λογικός θετικισμός ή Κύκλος της Βιέννης. Σ' αυτό τον κύκλο εντασσόταν μία ομάδα φιλοσόφων και επιστημόνων από διάφορα επιστημονικά γνωστικά πεδία, οι οποίοι κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1920, προβληματιζόμενοι για τη φύση της γνώσης και των διαδικασιών απόκτησής της, θεμελίωσαν μία νέα εκδοχή του θετικισμού. Ανάμεσα στους βασικούς στοχαστές της σχολής αυτής ήταν οι φιλόσοφοι Moritz Schlick και Rudolf Carnap, ο μαθηματικός Hans Hahn, ο οικονομολόγος Otto Neurath και ο φυσικός Philipp Frank. Μερικά χρόνια αργότερα, ο προβληματισμός διευρύνθηκε στο Βερολίνο, δημιουργώντας μια ομάδα νεοθετικιστικών στοχαστών, όπως οι Hans Reichenbach, Kurt Grelling, Walter Dubislav, Alexander Herzberg, Kurt Lewin, Richard von Mises, Carl G. Hempel. Μερικοί από αυτούς αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στις ΗΠΑ λόγω του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου. Η συγγένεια των απόψεών τους με τις αντιλήψεις του αμερικανικού πραγματισμού συνέβαλε σημαντικά στην εξάπλωση της νεοθετικιστικής σκέψης, επηρεάζοντας την ανάπτυξη του εμπειρικού-αναλυτικού «παραδείγματος» στη μεθο-

δολογία της έρευνας των κοινωνικών επιστημών και ιδιαίτερα της Ψυχολογίας και της Κοινωνιολογίας.

Η νέα προοπτική είχε κεντρικό ρόλο στην κριτική της επιστήμης, επαναπροσδιορίζοντας το έργο της Φιλοσοφίας, το οποίο ταυτίστηκε με την κριτική ανάλυση των θεωριών στο πλαίσιο των επιμέρους επιστημών. Αυτό οδήγησε στην απόρριψη των «μεγάλων ερωτημάτων» και όλων των μεταφυσικών ζητημάτων που δεν μπορούν να αποδειχθούν («ψευδοπροβλήματα») και, κατά συνέπεια, σύμφωνα με τους θετικιστές δεν έχουν νόημα. Το κύριο ενδιαφέρον εστιάστηκε στα μεθοδολογικά προβλήματα των επιστημών, στη λογική ανάλυση της γλώσσας τους και στο θεωρητικό τους αποτέλεσμα, στην κριτική των παραδοχών τους και των διαδικασιών μέσω των οποίων γίνεται η εννοιολογική επεξεργασία των μεταβλητών με στόχο την εμπειρική τους επαλήθευση ή διάψευση.

Είναι φανερό ότι στο «παραδείγμα» αυτό σκέψης τα επιστημολογικά ερωτήματα διαδραματίζουν θεμελιώδη ρόλο για τη διαμόρφωση της μεθοδολογίας των επιστημών, συμπεριλαμβανομένων και των κοινωνικών επιστημών. Μία από τις βασικές θέσεις του νεοθετικισμού είναι η πεποίθηση ότι το νόημα μιας πρότασης βασίζεται στην εμπειρική της επαλήθευση (verifiability). Στη φράση «το νόημα μιας πρότασης είναι η μέθοδος της επαλήθευσής της» συνοψίζει ακριβώς την προοπτική αυτή.

Τι σημαίνει η έννοια της επιστήμης και της επιστημονικής γνώσης για την κοινωνική έρευνα; Ποιος ήταν ο αντίκτυπος στις διαδικασίες του λειτουργικού προσδιορισμού (operationalization) και στις ερευνητικές τεχνικές; Η κύρια συνεπαγωγή ήταν η ανάπτυξη ενός εντελώς καινούργιου τρόπου ομιλίας και πρακτικής σχετικά με την κοινωνική πραγματικότητα, χρησιμοποιώντας τη γλώσσα των Μαθηματικών και της Τυπικής Λογικής. Ο Paul F. Lazarsfeld, ο κύριος υποστηρικτής της νεοθετικιστικής εμπειρικής μεθοδολογίας στην Κοινωνιολογία, αναφερόταν στη γλώσσα των μεταβλητών. Κάθε κοινωνικό φαινόμενο θεωρείται ότι θα πρέπει να προσδιορίζεται αναλυτικά στη βάση ενός συγκεκριμένου συνόλου ιδιοτήτων ή χαρακτηριστικών («μεταβλητών»), να μπορεί να αναλυθεί με όρους σχέσεων ανάμεσα σε μεταβλητές. Η μεταβλητή, προσδίδοντάς της έναν ουδέτερο και αντικειμενικό χαρακτήρα, έγινε έτσι ο βασικός πρωταγωνιστής της κοινωνικής ανάλυσης. Είχε εντελώς εξαφανισθεί η αναγκαιότητα της ολιστικής μελέτης των κοινωνικών φαινομένων και γενικότερα του ανθρώπου και της κοινωνίας, αλλά και η προσπάθεια σύνθεσης των νέων δεδομένων στο πλαίσιο καινούργιων θεωρητικών συλλήψεων. Λογική συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν η μετατροπή της κοινωνικής έρευνας σε μία «αποπροσωποποιημένη», μηχανιστική και τεχνοκρατική διαδικασία, έχοντας ως βάση τη γλώσσα των μεταβλητών και τις τεχνικές λειτουργικού προσδιορισμού των εννοιών, με στόχο τη μέτρηση και την ποσοτική τους διερεύνηση. Η μόνη σωστή και πρέπει να είναι πρακτική ενός κοινωνικού επιστήμονα στην προοπτική ήταν η προσπάθεια διάκρισης μεταξύ ανεξάρτητων και εξαρτημένων

μεταβλητών, η ποσοτικοποίηση των σχέσεων μεταξύ τους και η προσπάθεια ανεύρεσης νόμων και δημιουργίας αιτιοκρατικών μοντέλων. Μόνο έτσι εθεωρείτο ότι ο κοινωνικός επιστήμονας θα μπορούσε επιτέλους να «θεραπευτεί» από τις συγχύσεις, καθώς θα διέθετε μία κοινή μεθοδολογική γλώσσα και ένα σωστό, τυπικό εργαλείο για τη διεξαγωγή της έρευνας, επιτρέποντάς του συγχρόνως να υπερβεί «την περιβόητη ασαφή καθημερινή γλώσσα (στη διαδικασία της) ταξινόμησης και καθαρισμού του λόγου (που) είναι πολύ σημαντικό για τον κοινωνικό επιστήμονα. [...] πρέπει να τακτοποιήσουμε τη γνώση αυτή και να την οργανώσουμε με μία μορφή που εύκολα να μπορεί να χειριστεί. Πρέπει να επαναδιατυπώσουμε τις προτάσεις της κοινής λογικής έτσι που να υπόκεινται σε εμπειρικό έλεγχο» (Lazarsfeld & Rosenberg, 1955: 2, 11). Με αυτό τον τρόπο, όλα τα κοινωνικά φαινόμενα θα μπορούσαν να εξεταστούν προσεκτικά, να μετρηθούν, να συσχετιστούν, να επεξεργαστούν και να τυποποιηθούν και οι θεωρίες είτε να επαληθευτούν είτε να απορριφθούν (διαψευστούν) με έναν αντικειμενικό τρόπο, αποφεύγοντας τις ασάφειες και συγχύσεις.

2.1.2.2. Μεταθετικισμός

Ο μεταθετικισμός, ο οποίος καλείται και μεταεμπειρισμός, είναι ένας μεταθεωρητικός προσανατολισμός στη Φιλοσοφία και την επιστημονική έρευνα που αναπτύχθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, προκειμένου να θεραπεύσει τα προβλήματα του παραδοσιακού θετικισμού και λογικού θετικισμού (νεοθετικισμού). Βασικοί υποστηρικτές του μεταθετικισμού είναι ο Karl Popper (1957, 1963, 1970, 1979, 1983/1956) και ο Nicholas Rescher (2001). Βασικές θέσεις της μεταθετικιστικής προοπτικής, που στο πρόγραμμά της αγκαλιάζει και την ποιοτική έρευνα, είναι οι ακόλουθες:

1. Οι μεταθετικιστές, όπως και οι θετικιστές και νεοθετικιστές, υποστηρίζουν ότι η πραγματικότητα είναι μία και υπάρχει εκτός των υποκειμένων (οντολογικός ρεαλισμός). Αν και στόχος της έρευνας είναι η διατύπωση εμπειρικών γενικήσεων (εμπειρισμός) και η ανακάλυψη καθολικών και αιτιοκρατικών νόμων (νομοθετική προσέγγιση), στον μεταθετικισμό οι νόμοι αυτοί (οι σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών) έχουν έναν πιθανολογικό χαρακτήρα. Στο πλαίσιο του μεταθετικισμού αποβάλλονται όλες οι στέρεες βεβαιότητες του θετικισμού του 19ου αιώνα, στον οποίο κυριαρχούσε μία «μηχανιστική» αντίληψη της πραγματικότητας, μαζί με μία εφησυχαστική πίστη στην ύπαρξη σταθερών, αναλλοίωτων νόμων και η πίστη στην ακαταμάχητη πρόοδο της επιστήμης. Αυτή η καινούργια φιλοσοφική ατμόσφαιρα δημιουργήθηκε κατ' αρχήν από τις τάσεις ανάπτυξης των φυσικών επιστημών και ιδιαίτερα της Φυσικής, στις αρχές του 20ού αιώνα. Η κβαντική μηχανική, η γενική και ειδική θεωρία της σχετικότητας του Einstein, η αρχή της αβεβαιότητας του Heisenberg (αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα επιτεύγματα της νέας Φυσικής) εισήγαγαν τη θεωρία των

πιθανοτήτων⁴ σε πολλά κρίσιμα ζητήματα που αφορούσαν, για παράδειγμα, στην έννοια του αιτιώδη νόμου, στην αντικειμενικότητα του εξωτερικού κόσμου και ακόμη στις κλασικές έννοιες του χώρου και του χρόνου.

2. Παρότι η εξωτερική αντικειμενική πραγματικότητα είναι μία, η γνώση που έχουμε γι' αυτήν δεν βασίζεται σε αμετάβλητα, στέρεα θεμέλια, αλλά σε ανθρώπινες εκκασίες (υποθέσεις). Η γνώση είναι στη βάση της προσεγγιστική, πιθανολογική, λόγω των ατελειών των αντιληπτικών και γνωστικών μας ικανοτήτων. Γι' αυτό ο ερευνητής θα πρέπει να είναι πάντα έτοιμος και ανοικτός να αμφισβητήσει τα οποιαδήποτε επιστημονικά επιτεύγματα και να κάνει τις απαραίτητες τροποποιήσεις υπό το πρίσμα των νέων ερευνητικών δεδομένων (γι' αυτό ονομάζεται κριτικός ρεαλισμός).
3. Αν και βασικός στόχος της επιστήμης είναι η εξασφάλιση της αντικειμενικότητας της γνώσης, η σχέση μεταξύ του ερευνητή και του αντικειμένου της έρευνάς του δεν είναι ευδιάκριτη και αποσαφηνισμένη, καθώς η όλη ερευνητική διαδικασία διαμεσολαβείται τόσο από τις αντιλήψεις και τις θεωρίες του ερευνητή (οι εμπειρικές παρατηρήσεις είναι θεωρητικά φορτισμένες) όσο και από τη συνείδηση, τα βιώματα και τους αναστοχασμούς των υποκειμένων της έρευνας, που είναι κοινωνικο-ιστορικά και πολιτισμικά πλαισιοθετημένες.
4. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο μεταθετικιστής υιοθετεί τη σχετικιστική προοπτική, όπου τα βιώματα και οι αντιλήψεις των ανθρώπων είναι διαφορετικές και ασύμμετρες. Σε ένα βαθμό οι μεταθετικιστές είναι κονστρουκτιβιστές με την έννοια ότι ο καθένας, στην προσπάθειά του να εξηγήσει τον κόσμο, κατασκευάζει τις δικές του αντιλήψεις και απόψεις, οι οποίες όμως δεν σημαίνει ότι είναι κλειστοί, αυτιστικοί κόσμοι. Οι άνθρωποι δεν μπορούν να κατανοήσουν ο ένας τον άλλο, επειδή έχουν διαφορετικές εμπειρίες και προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά συστήματα. Ο μεταθετικιστής θεωρεί ότι ο επιστήμονας, θέτοντας κατά μέρος τις προκαταλήψεις και πεποιθήσεις του, μπορεί, ερευνώντας την πραγματικότητα από διαφορετικές προοπτικές (διασταύρωση δεδομέ-

4. Οι θεωρίες δεν εκφράζονταν πλέον με όρους αιτιοκρατικών νόμων, αλλά με πιθανότητες. Η κρίσιμη στιγμή σε αυτή την αλλαγή ήταν η μετατόπιση από την κλασική Φυσική (νευτώνεια προσέγγιση) στην κβαντική Φυσική. Σε αντιστοιχία με την κβαντική μηχανική, υπάρχουν διαδικασίες στην ατομική Φυσική (κβαντικά άλματα) που δεν αναλύονται με όρους των παραδοσιακών αιτιώδων μηχανισμών, αλλά είναι απόλυτα απρόβλεπτα γεγονότα που διέπονται από πιθανολογικούς νόμους. Η επιστημονική εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων δεν μπορούσε πλέον να επιτευχθεί μέσω των παραδοσιακών μοντέλων των γραμμικών αιτιοκρατικών νόμων και εμφανίστηκαν νέες επιστημονικές προσεγγίσεις, οι οποίες διερευνούν τους πιθανολογικούς νόμους, που εδράζονται στην ύπαρξη τυχαίων στοιχείων, και την παρουσία διαταραχών (ανωμαλιών) και διακυμάνσεων. Αυτές οι νέες προσεγγίσεις που αναδεικνύουν τον πιθανολογικό χαρακτήρα των αμοιβαίων συναφειών του κόσμου ταιριάζει, σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό, στην έρευνα του κοινωνικού κόσμου, του κόσμου της γλώσσας, της σκέψης και της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης.

νων, τριγωνισμός) να την προσεγγίσει όπως αυτή «πραγματικά» είναι. Η αντικειμενικότητα, επομένως, δεν είναι κάτι που χαρακτηρίζει ένα άτομο, αλλά ένα κοινωνικό φαινόμενο. Είναι αυτό που τα άτομα από διαφορετικά πλαίσια (χωρο-χρονικά, οικολογικά, πολιτισμικά κ.ά.) επιχειρούν να επιτύχουν ασκώντας κριτική ο ένας στο έργο του άλλου. Ποτέ δεν επιτυγχάνουμε την τέλεια αντικειμενικότητα, μπορούμε, όμως, να την προσεγγίσουμε. Ο καλύτερος τρόπος για τη βελτίωση της αντικειμενικότητας είναι η αναζήτηση της αλήθειας στο πλαίσιο μιας ευρύτερης κριτικά αναστοχαζόμενης κοινότητας (συμπεριλαμβανομένων εκτός των επιστημόνων και των απλών, καθημερινών ανθρώπων). Σ' αυτή τη διαδικασία επιβιώνουν οι θεωρίες και τα συστήματα γνώσης που καλύτερα προσεγγίζουν, εξηγούν και κατανοούν την πραγματικότητα.

5. Κριτήρια αξιολόγησης της θεωρίας είναι η πρόβλεψη-εξήγηση, ο βαθμός ελέγχου της πραγματικότητας μέσω της πειραματικής μεθοδολογίας, οι δείκτες εσωτερικής και εξωτερικής εγκυρότητας και αξιοπιστίας.

Βασικό ρόλο στην ανάπτυξη του μεταθετικιστικού ρεύματος (η κριτική του στενού εμπειρισμού και η στροφή στον θεωρητικό στοχασμό) έπαιξαν οι ιστορικοί των φυσικών επιστημών και οι φιλόσοφοι της επιστήμης και κυρίως ο Τ. Κuhn (1970 ή 2004) με τη θεωρία του για τις «επιστημονικές επαναστάσεις». Η αποκατάσταση της θεωρητικής διάστασης της επιστήμης επιτεύχθηκε μέσω δύο ειδών επιχειρηματολογίας. Πρώτον, στο ιστορικό επίπεδο υποστηρίχθηκε ότι η ανάπτυξη της επιστήμης δεν συμβαίνει –όπως επεδίωκε ο θετικισμός– με συσσωρευτικό, προοδευτικό τρόπο, μέσω μιας απλής, σταδιακής συσσώρευσης και πρόσθεσης των καινούργιων ανακαλύψεων, γεγονότων. Η ανάπτυξη της επιστήμης λαμβάνει χώρα μάλλον με επαναστατικό τρόπο, μέσω ολικών, ασυνεχών, ποιοτικών αλλαγών των κυρίαρχων «παραδειγμάτων». Έτσι, η ανάπτυξη της επιστήμης, με το ευρύτερο νόημα του όρου, επιτυγχάνεται μέσω των συστημάτων σκέψης, όπου εμπεριέχονται οι γενικότερες οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές, τα εννοιολογικά μοντέλα, οι εμπειρικές θεωρίες και τα διαπιστωμένα περιγραφικά γεγονότα, και επίσης τα προβλήματα που τίθενται στις έρευνες και οι τυπικές τεχνικές με τη βοήθεια των οποίων επιλύονται τα προβλήματα αυτά⁵. Το βασικό δίδαγμα ήταν ότι στην ανάπτυξη της επιστήμης κατά την επαναστατική αλλαγή των «παραδειγμάτων» ουσιαστικό επίσης ρόλο διαδραματίζουν όχι μόνο τα καινούργια εμπειρικά αποτελέσματα, αλλά και οι θεωρητικές ανακαλύψεις (οι καινούργιοι προανα-

5. Όπως γράφει ο Τ. S. Kuhn: «Ο όρος παράδειγμα χρησιμοποιείται με δύο διαφορετικές σημασίες. Από τη μια, σημαίνει όλο το σύνολο των πεποιθήσεων, των αναγνωρισμένων αξιών και των τεχνικών που ασπάζονται τα μέλη μιας δεδομένης ομάδας επιστημόνων. Από την άλλη πλευρά, σημαίνει το διακρινόμενο στοιχείο αυτού του συνόλου πεποιθήσεων, δηλαδή τις συγκεκριμένες λύσεις των γρίφων, θεωρούμενες ως ιδεώδεις, και που αντικαθιστούν καθαρά τους κανόνες ως βάση για την επίλυση των υπόλοιπων γρίφων στη φάση της φυσιολογικής επιστήμης» (Kuhn, 1970: 175).

τολισμοί, μοντέλα ή υποθέσεις). Χωρίς τις καινούργιες θεωρητικές κατασκευές και η πιο πλούσια συσσώρευση γεγονότων δεν θα οδηγούσε ποτέ, από μόνη της, στην επιστημονική πρόοδο.

Η ιστορική επιχειρηματολογία συνοδεύεται, κατά δεύτερον, με τη μεθοδολογική επιχειρηματολογία. Απορρίπτεται, δηλαδή, η χαρακτηριστική για τον θετικισμό έννοια των «γυμνών γεγονότων» –των δεδομένων που υπάρχουν από μόνα τους, ανεξάρτητα από τη θεωρία και τη διαμεσολάβηση του ερευνητή. Αμφισβητήθηκε, επίσης, η χαρακτηριστική για τον θετικισμό *επαγωγική στρατηγική* μετάβασης από τα γεγονότα στις γενικεύσεις, που επέβαλε την προσεκτική συσσώρευση δεδομένων, τη σύνδεσή τους σε ομοιογενείς κατηγορίες και τη διατύπωση εμπειρικών παρατηρήσεων με τη μορφή γενικευμένων προτάσεων και περιγραφών. Ταυτόχρονα, το δίδαγμα ήταν ότι τα θεωρητικά συστήματα (οι υιοθετημένες παραδοχές, μοντέλα και υποθέσεις) προβάλλονται με ουσιαστικό τρόπο σε όλα τα επίπεδα της επιστημονικής γνώσης. Ήδη στο επίπεδο της καταγραφής των γεγονότων ενυπάρχει σε λανθάνουσα μορφή η θεωρητική δόμηση της άμορφης εμπειρίας –μέσω της εφαρμογής παραδοχών, εννοιών, υποθέσεων, καθώς επίσης συγκεκριμένων εργαλείων παρατήρησης και πειράματος, που εμπεριέχουν τέτοιες γενικές συνεπαγωγές.

Έτσι, η μεταθετικιστική Φιλοσοφία της επιστήμης υποστηρίζει ότι: (1) μεταξύ των εμπειρικών παρατηρήσεων και των θεωρητικών προτάσεων δεν υπάρχει καμιά απαγόρευση, αντίθετα «κάθε επιστημονική ανάπτυξη είναι διαδικασία αγκυροβολημένη επίσης έντονα στη θεωρητική και εμπειρική σκέψη» (Alexander, 1982: 30). Σε κάθε επιστήμη υπάρχει ένα ιδιαίτερο συνεχές που εκτείνεται μεταξύ του θεωρητικού πόλου και του εμπειρικού πόλου. Μεταξύ των δύο αυτών πόλων διεξάγεται η επιστημονική έρευνα. (2) Οι φιλοσοφικές, μεταφυσικές ή θεωρητικές λύσεις έχουν αποφασιστική σημασία για την πρακτική των εμπειρικών ερευνών – «όλα τα επιστημονικά δεδομένα έχουν θεωρητικό περιεχόμενο [...], η αποδοχή των εμπειρικών αποτελεσμάτων δεν βασίζεται αποκλειστικά στα πειραματικά δεδομένα». (3) Ένας τέτοιος σχετικά αυτόνομος ρόλος της θεωρίας εμφανίζεται, επίσης, έντονα στις φυσικές επιστήμες, και η θετικιστική εικόνα αυτών των επιστημών ως αθεωρητικών είναι στη βάση της εσφαλμένη. Οι προσπάθειες των φυσικών επιστημών δεν μπορούν να βασίζονται στην απόρριψη της θεωρίας. (4) Οι θεωρητικές διαμάχες δεν βρίσκουν απλή επίλυση μέσω της αναφοράς στα εμπειρικά γεγονότα. Δεν μπορούν να αναχθούν στο εμπειρικό επίπεδο. Έχουν αυτόνομο χαρακτήρα, τουλάχιστον εν μέρει, και πρέπει να τα μελετήσει κανείς στο δικό τους επίπεδο ή πλαίσιο αναφοράς (ανάλυσης). «Η θεωρητική αντιπαράθεση είναι επίσης πολύ σημαντικός παράγοντας αλλαγής στην επιστήμη, όπως και η αντιπαράθεση των εμπειρικών δεδομένων» (Alexander, 1982: 33). Όπως υποστηρίζει ο J. Alexander, υπάρχει ιδιαίτερη λογική για μία τέτοια αντιπαράθεση –η «θεωρητική λογική», δηλαδή οι αρχές ή οι κανόνες επικάλυψης μεταξύ των θεωριών και

του κριτηρίου της συγκριτικής αξιολόγησής τους. Είναι λογική ξεχωριστή και ανεξάρτητη από την «εμπειρική λογική» –και, κατά συνέπεια, ανεξάρτητη της μεθόδολογίας διεξαγωγής των ερευνών και της διασαφήνισης μεταξύ των ανταγωνιστικών εμπειρικών αποτελεσμάτων.

Μία καινούργια έννοια που εισήχθη στην επιστημονική μεθόδολογία από την εξέλιξη αυτή του θετικισμού είναι η έννοια της διάψευσης (falsification), η οποία θεωρήθηκε ως κριτήριο για την εμπειρική επικύρωση (validation) μιας θεωρίας ή μιας θεωρητικής υπόθεσης. Αυτό σημαίνει ότι μία θεωρία δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί θετικά από τα δεδομένα και ότι η εμπειρική επικύρωση μπορεί να έχει ένα αρνητικό μόνο νόημα, μέσω της «μη διάψευσης» της θεωρίας από τα δεδομένα, δηλαδή, από τη διαπίστωση ότι τα δεδομένα δεν διαψεύδουν την υπόθεση και, κατά συνέπεια, η θεωρία και τα δεδομένα απλά ταιριάζουν ή συμφωνούν μεταξύ τους. Μ' άλλα λόγια, στον μεταθετικισμό, δεδομένης της πολυπλοκότητας των φαινομένων της πραγματικότητας, η εστίαση είναι στη διάψευση παρά στην επαλήθευση. Μόνο ένα αντιπαράδειγμα (counter-example) είναι αρκετό για τη διάψευση μιας προτεινόμενης σχέσης, ενώ στην άλλη περίπτωση θα πρέπει κάποιος να μελετήσει όλες τις εν δυνάμει μεταβλητές για να επιβεβαιώσει αν μία σχέση είναι σταθερή σε όλες τις συνθήκες. Η θετική απόδειξη είναι, επίσης, αδύνατη, καθότι τα ίδια δεδομένα θα μπορούσαν να ταιριάζουν και στο πλαίσιο άλλων θεωριών.

Η θέση αυτή οδηγεί σε μία αίσθηση της προσωρινής φύσης κάθε θεωρητικής πρότασης, καθότι δεν είναι ποτέ οριστικά αποδεδειγμένη και πάντα είναι εκτεθειμένη στην εν δυνάμει διάψευση. Όπως ο Popper γράφει, το είδωλο της βεβαιότητας συντρίβεται: «Το παλιό επιστημονικό ιδεώδες της *επιστήμης* –της απόλυτα βέβαιης, αποδεδειγμένης γνώσης– διαπιστώνεται ότι είναι ένα είδωλο. Η απαίτηση για επιστημονική αντικειμενικότητα οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι κάθε επιστημονική πρόταση πρέπει να παραμένει *αβέβαιη για πάντα*» (Popper, 1934, αγγλική μετάφραση 1992: 280). Ο άνθρωπος δεν μπορεί να γνωρίζει με βεβαιότητα, μπορεί μόνο να εικάζει.

Ο μεταθετικισμός, μ' άλλα λόγια, αναδυόμενος ως μία απάντηση στις διάφορες κριτικές που υπέστη ο θετικισμός, μπορεί να ιδωθεί ως μία τροποποιημένη εκδοχή του θετικισμού (βλ. Guba, 1990). Έτσι, για παράδειγμα, υπάρχει μία μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τον «απλοϊκό ή αφελή» ρεαλισμό στον «κριτικό» ρεαλισμό όσον αφορά στην οντολογία⁶. Έτσι, η θετικιστική εστίαση στις πειραματικές

6. Στον κριτικό ρεαλισμό υποστηρίζεται ότι ο πραγματικός κόσμος πράγματι κυβερνάται από ένα σύνολο φυσικών αιτίων, αλλά οι άνθρωποι, λόγω των ατελών τους αντιληπτικών και γνωστικών ικανοτήτων αδυνατούν να τον συλλάβουν πραγματικά, όπως αυτός είναι. Οι κριτικοί ρεαλιστές θεωρούν ότι η πραγματικότητα δεν μπορεί ποτέ να γίνει πλήρως γνωστή, όμως, δεν αμφισβάζουν ότι η πραγματικότητα αυτή βρίσκεται «εκεί έξω» πέρα από τη συνείδηση του ατόμου (εξωτερικός ρεαλισμός). Ο ρεαλισμός, με άλλα λόγια, παραμένει ως ο βασικός πυρήνας που ελέγχει το όλο θέμα. Με όρους επιστημολογίας, όμως, υιοθετείται εδώ ένας τροποποιημένος αντικειμενισμός. Υποστη-

και ποσοτικές μεθόδους, που χρησιμοποιούνται για τον έλεγχο και την επαλήθευση των υποθέσεων, συμπληρώθηκαν σε κάποιο βαθμό από ένα ενδιαφέρον στη χρήση ποιοτικών μεθόδων για τη συλλογή ευρύτερων πληροφοριών πέρα από τις άμεσα ποσοτικές μεταβλητές. Επιπλέον, το ενδιαφέρον εστιάστηκε στο ζήτημα της γενίκευσης των ευρημάτων στη βάση της δειγματοληψίας και των χαρακτηριστικών του δείγματος.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι το πιο πρόσφατο ενδιαφέρον του μεταθετικισμού εστιάζεται στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας, στο πλαίσιο των θετικιστικών μεθόδων και της χρήσης πειραματικών σχεδιασμών (π.χ., Miles & Huberman, 1993). Αυτό αντικατοπτρίζει τις προσπάθειες των μεταθετικιστών να ανταποκριθούν στις μεθοδολογικές προκλήσεις των ποιοτικών μεθοδολογιών⁷. Όλο και περισσότερο

ρίζεται ότι είναι αδύνατο για έναν ερευνητή να παρατηρήσει τον κόσμο από το πουθενά. Κατά συνέπεια, εφόσον η αντικειμενικότητα δεν μπορεί να επιτευχθεί με μία απόλυτη έννοια, συνιστά ένα ρυθμιστικό ιδεώδες, ενώ οι ερευνητές επιχειρούν να παραμείνουν όσο είναι δυνατόν πιο αντικειμενικοί. Κάνοντας κριτική ανάλυση των δικών τους θέσεων και αντιλήψεων είναι έτοιμοι να αμφισβητήσουν κάθε επιστημονικό τους επίτευγμα (γι' αυτό λέγεται και κριτικός ρεαλισμός). Επιπλέον, ενώ οι ακραίοι θετικιστές προτιμούν να λειτουργούν στο στενά και αυστηρά ελεγχόμενο περιβάλλον του εργαστηρίου, αποσιπώντας τα υποκείμενα από τα φυσικά πλαίσια όπου κανονικά δρουν, πολλοί μεταθετικιστές προτιμούν να διεξάγουν τις έρευνές τους στα καθημερινά πλαίσια, όπου οι άνθρωποι ζουν και εργάζονται. Έτσι, στην προσπάθειά τους να συμπεριλάβουν στις έρευνές τους και το πλαίσιο της καθημερινής ζωής του ανθρώπου, οδηγήθηκαν στη χρήση ερμηνευτικών προσεγγίσεων τουλάχιστον κατά το στάδιο της συλλογής των δεδομένων. Όμως, η χρήση των ερμηνευτικών προσεγγίσεων παρουσιάζεται ως ένα προκαταρκτικό στάδιο που απλώς βοηθάει την όλη διαδικασία χρήσης πιο «αυστηρών» μορφών έρευνας με μεθοδολογικές τεχνικές που παρέχουν υψηλά επίπεδα ακρίβειας (σύμφωνα με τους δικούς τους όρους) κατά τα μεταγενέστερα στάδια. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι οι ερμηνευτικές τεχνικές που χρησιμοποιούνται προσαρμόζονται ανάλογα στο πλαίσιο των θετικιστικών/μεταθετικιστικών παραδοχών, αγνοώντας πολλές φορές τις παραδοχές που αυτές συνήθως χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο του ανθρωπιστικού «παραδείγματος». Για μία ισχυρή αντιτιθέμενη άποψη σ' αυτήν του Guba (1990), βλ. Phillips (1990).

7. Οι μεταθετικιστικά προσανατολισμένοι ερευνητές (που συνήθως έχουν αρκετή εμπειρία στις ποσοτικές προσεγγίσεις) για την πραγματοποίηση της έρευνας στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών:
- ακολουθούν μία σειρά λογικά σχετιζόμενων μεταξύ τους βημάτων, που θυμίζουν τα βήματα που συνήθως ακολουθούνται στις ποσοτικές προσεγγίσεις (όσον αφορά στη διατύπωση του προβλήματος ή των ερευνητικών ερωτημάτων, στη συλλογή και ανάλυση των δεδομένων και στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων και συμπερασμάτων),
  - χρησιμοποιούν έναν ευέλικτο ερευνητικό σχεδιασμό (όπου επιτρέπει και τη χρήση της ποιοτικής έρευνας), βασισμένο στη θεωρία των πιθανοτήτων και στην απαγωγική λογική (πείραμα, ποσοτικές συνεντεύξεις, στατιστικές αναλύσεις). Βασική μονάδα ανάλυσης είναι η μεταβλητή. Βασικός στόχος της έρευνας είναι να αποκαλύψει την αλήθεια και τα γεγονότα ως ποσοτικά συγκεκριμένες σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών,
  - λαμβάνουν υπόψη τις πολλαπλές προοπτικές των συμμετεχόντων για την πραγματικότητα, η οποία θεωρείται ότι είναι μία και υπάρχει αντικειμενικά,
  - εφαρμόζουν αυστηρές μεθόδους ποιοτικής συλλογής και ανάλυσης των ερευνητικών δεδομένων,

χρησιμοποιείται από τους μεταθετικιστές η θεμελιωμένη θεωρία (grounded theory) για την εξέταση και εκτίμηση των μεταβλητών και των σχέσεών τους σε καταστάσεις όπου δεν είναι δυνατή η ποσοτική μέτρηση και οι στατιστικοί έλεγχοι. Όμως, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι οι χρήσεις της θεμελιωμένης θεωρίας στον μεταθετικισμό είναι προσανατολισμένες στην επαλήθευση και επικύρωση ή διάψευση των υποθέσεων και στην αποκάλυψη των σχέσεων μεταξύ των μεταβλητών, σε αντίθεση με τις χρήσεις της θεμελιωμένης θεωρίας στην ερμηνευτική έρευνα όπου εφαρμόζεται για την κατανόηση σημαντικών διακρίσεων και προτύπων όσον αφορά στα νοήματα που παράγουν τα υποκείμενα. Κάποιος θα μπορούσε να περιμένει ότι στο μέλλον οι μεταθετικιστές θα συνεχίσουν να ενδιαφέρονται για την ανάπτυξη μεθόδων, λαμβάνοντας υπόψη τα πλαίσια και τα ευρύτερα νοήματα που συνδέονται με τα δεδομένα.

Τέλος, και αυτό μας φέρνει στην πιο πρόσφατη ανάπτυξη της μεταθετικιστικής προσέγγισης, έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτό ότι η εμπειρική παρατήρηση, η κατ' εξοχήν μέθοδος προσέγγισης της πραγματικότητας, δεν οδηγεί σε μία αντικειμενική αναπαράσταση, καθότι είναι μία θεωρητικά φορτισμένη διαδικασία (theory-laden) (η έκφραση αυτή προέρχεται από τον Hanson, 1958), με την έννοια ότι ακόμη και η πιο απλή καταγραφή της πραγματικότητας εξαρτάται από το θεωρητικό πλαίσιο και τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες που βρίσκεται ο ερευνητής. Μ' άλλα λόγια, παρά την πεποίθηση ότι η πραγματικότητα υπάρχει ανεξάρτητα από τη γνωστική και αντιληπτική δραστηριότητα των ανθρώπων, η πράξη της εξήγησης και κατανόησης παραμένει εξαρτημένη από τις κοινωνικές καταστάσεις και το θεωρητικό πλαίσιο που λαμβάνουν χώρα. Η θέση της θεωρητικά φορτισμένης φύσης των εμπειρικών παρατηρήσεων –δηλαδή η θέση ότι δεν υπάρχει καθαρή διάκριση μεταξύ των θεωρητικών εννοιών και των παρατηρούμενων δεδομένων– καταρρίπτει την τελευταία θετικιστική βεβαιότητα: την ουδετερότητα των εμπειρικών δεδομένων και της παρατηρησιακής γλώσσας που χρησιμοποιείται για την περιγραφή τους.

Θα πρέπει να ειπωθεί, παρ' όλα αυτά, ότι η διαδικασία της απομάκρυνσης από την αρχική θετικιστική ορθοδοξία, πρώτον μέσω του νεοθετικισμού και αργότερα

- δίνουν έμφαση στις λογικές και απαγωγικές διαδικασίες, καθώς και στη διαδικασία διάψευσης των υποθέσεων,
- χρησιμοποιούν πολλαπλά επίπεδα ανάλυσης των δεδομένων, κάνοντας πολλές φορές χρήση υπολογιστικών προγραμμάτων,
- για την εξασφάλιση της ποιότητας των ερευνητικών ευρημάτων, τονίζουν τη σπουδαιότητα των πολλαπλών μετρήσεων και παρατηρήσεων, καθεμία από τις οποίες μπορεί να παρουσιάζει διαφορετικούς τύπους λαθών και την ανάγκη πραγματοποίησης μετρήσεων που αφορούν στην αξιοπιστία και εγκυρότητα των αποτελεσμάτων της έρευνας (π.χ., η χρήση του τριγωνισμού, η χρήση πολλαπλών δεδομένων για το ίδιο φαινόμενο),
- γράφουν σε μία αυστηρή, κυριολεκτική και τυπικά ακαδημαϊκή, επίσημη, ψυχρή γλώσσα, κάνοντας χρήση των εννοιών που με λογικό και συνεκτικό τρόπο προκύπτουν από τη θεωρία.

του μεταθετικισμού, δεν σημαίνει ότι το εμπειρικό-αναλυτικό πνεύμα εγκαταλείφθηκε. Όταν οι σύγχρονοι θετικιστές αναφέρουν ότι οι νόμοι (τόσο οι φυσικοί όσο και οι κοινωνικοί) είναι πιθανολογικοί και ανοικτοί σε αναθεωρήσεις και αποδέχονται την υποθετική, πιθανολογική φύση της επιστημονικής γνώσης, δεν σημαίνει ότι εγκαταλείπουν την εμπειριστική θεμελίωση της θετικιστικής έρευνας. Ο νέος θετικισμός, αν και εγκατέλειψε αρκετές βεβαιότητες του αρχικού θετικισμού, επαναπροσδιορίζοντας τις αρχικές προϋποθέσεις και στόχους της κοινωνικής έρευνας, με αρκετές τροποποιήσεις στο ζήτημα των χρησιμοποιούμενων εμπειρικών μεθόδων, συνεχίζει ακόμη να χρησιμοποιεί την αρχική παρατηρησιακή γλώσσα, που θεμελιώθηκε στη λυδία λίθο του οπερασιοναλισμού, της ποσοτικοποίησης και της γενίκευσης. Οι διαδικασίες εννοιολογικού προσδιορισμού, οι τρόποι συλλογής δεδομένων, οι διαδικασίες μέτρησης και οι στατιστικές αναλύσεις δεν έχουν στην ουσία αλλάξει. Τα συμπεράσματα εξαγονται με πιο προσεκτικό τρόπο, αλλά οι ποσοτικές τεχνικές και τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται παραμένουν τα ίδια. Αρκετοί διανοητές θεωρούν ότι οι υποστηρικτές του μεταθετικισμού, παρ' όλες τις προσπάθειές τους να διορθώσουν τα λάθη του θετικισμού, δεν κατάφεραν να ξεπεράσουν τη θετικιστική προοπτική (για μία κριτική θεώρηση των μεταθετικιστικών προσεγγίσεων, βλ. Phillips & Burbules, 2000 και Zammito, 2004).

Αυτό που γενικά διαπιστώνει κανείς είναι ότι στη μεταθετικιστική θεωρία της επιστήμης η απόρριψη του στενού εμπειρισμού βρήκε μία ισχυρή φιλοσοφική θεμελίωση, στη βάση της οποίας θεωρήθηκε ότι οι κοινωνικές θεωρίες απέκτησαν την επιστημονική θέση που τους άξιζε στις ερευνητικές δράσεις των κοινωνικών επιστημόνων.

Εκτός την κρίση του στενού εμπειρισμού και τη στροφή προς γενικότερα φιλοσοφικά και θεωρητικά ζητήματα, προέκυψε ένα ιδιαίτερο ζήτημα, που δεν αφορά μόνο στο νόημα της θεωρίας αλλά και στο νόημα μιας γενικής θεωρίας, μιας «μεγάλης θεωρίας».

Η αναγνώριση της σπουδαιότητας της αναγκαιότητας του θεωρητικού στοχασμού και των γενικών θεωριών οδηγεί στο βασικό ερώτημα: Ποια από τις υπάρχουσες θεωρίες αξίζει να επιλέξει κανείς; Ποιες θα πρέπει να θεωρηθούν ως καλύτερες; Υπάρχει πρόδος στις κοινωνικές επιστήμες; Στη συνέχεια, επιχειρούμε να εξετάσουμε αυτό το ζήτημα. Όμως, αρχικά, θα αναφερθούμε στο ανθρωπιστικό «παράδειγμα» που αποτελεί μία εναλλακτική προσέγγιση σε σχέση με το φυσιοκρατικό «παράδειγμα».

2.2. Το ανθρωπιστικό «παράδειγμα»

Οι θετικές επιστήμες αποτελούν μονολογική μορφή γνώσης: ο νους αντιλαμβάνεται εδώ το αντικείμενο και μιλά γι' αυτό. Εμφανίζεται, λοιπόν, μόνο ένα υποκείμενο – ο άνθρωπος που γνωρίζει (ο παρατηρητής) και αυτός που μιλά (που εκφράζεται). Του αντιτέ-